

तुळशी

रवीन्द्र कल्लेकार



तुळशी

[नवलिका]

बरोवपी

रवीन्द्र केळेकार

जा ग प्र का श न

प्रि यो ळ, गों य

जाग प्रकाशन : २

© सौ. गोडुवाय केळेकार

पयली खेप : जानेवारी १९७१

मोल : रु. २=००

उजवाडावपी :

सुमंत रामचन्द्र केळेकार

जाग प्रकाशन

प्रियोळ, म्हाडडोळ. गोंथ.

छापपी :

य. गो. जोसी

आनंद मुद्रणालय

१५२३ सदाशिव, पुणे ३०.

डॉ. मनोहरराय सरदेसायाक
भायेमोगान

एक

म्हजो बापूय जेन्ना भायर पडलो तेन्ना पिरायेन हांव पांच वरसांचें आशिल्लें. आई तेन्ना अठ्ठावीस वरसांची. आमच्या गांवांतली ती सगल्यांत चड सुंदर बायल म्हण तिची नामना आशिल्ली. आज तिका चाळीस वरसां जाल्यांत. तिचे केंस पिकल्यात. पुणून अजुनूय तिचीं सगलीं आंगां जंयचे थंय आसात. ती तरणेपणांत कशी दिसताली जावये हाचो अदमास आज तिका पळोवन करूं येता.

म्हज्या बापायच्या रुपाचो म्हाका आज सारको उगडास जायना. ताचो एक फोटो म्हजेकडेन आसा. ताचे वेल्यान तोय एक देखणो मनीस आशिल्लो जावंक जाय अशें दिसता. कांय जाण म्हजें रूप पळोवन 'बद बापायसारकें जालां' अशें म्हणटात. आई लेगीत केन्ना केन्ना तशें म्हणटा. लोक सांगतात ताचेवेल्यान तो एक संतमनीस आशिल्लो. खंयचेच बायलेक खंय वांकड्या दोळ्यान ताणे केन्ना पळेली ना. लग्न लेगीत जालो तो व्हडल्या भावान पळेल्ले चलयेकडेनूच. ताचें नशीब बरें म्हण ताका बायल सुंदर मेळ्ळी. पुणून ती सोडून दुसरे बायलेचेर ताची केन्ना नदर पडली ना. कितलीय सुंदर बायल ताचे सुवादीन कर. तिचें शीळ ताच्या हातांत सुरक्षीत उरतालें.

ताची म्हजेर खूब माया आशिल्ली खंय. म्हजीय ताचेर आशिल्ली. म्हाका ताच्या रुपाचो उगडास जायना. पुण हे मायेचो जाता.

आमी कवळ्यां रावतालीं. आनी तो कामाक सदां फोंड्यां वतालो. सांजवेळा हांव सदांच ताची वाट पळेत हुंवरां बसून रावतालें. तिळ-सांजचे कातरेर म्हाका ताची सायकल दिश्टी पडटाली. तशें हांव धांवत ताचें सर्रीं वतालें. ताणें म्हाका उबारचें. म्हजी पापी घेवची आनी म्हाका सायकलीर बसोवचें. घरांत आई ताचे खातीर सदां सांजो करून दवरताली. दोन कुलेरां ताणें म्हज्या तोंडांत घालचीं. रातचें हांव ताचेच सर्रीं बसून जेवतालें आनी ताच्याच हांतुणार न्हिदतालें. आयता-रचें ताणें म्हाका सदां पासयेक व्हरचें. केन्ना पिपिरमिटां हाडचीं. केन्ना चॉकलेटी.

म्हज्या बापाय सारको मनिसूच ना अशें म्हाका दिसचें.

इतलो उगडास आसून लेगीत म्हाका ताच्या रुपाचो उगडास जायना हाचें म्हाका अजाप जाता. आनी वायटूय दिसता. जो कितें उगडास जाता ताचो आनी म्हजेकडेन आशिल्ल्या ताच्या फोट्याचो सारको मेळ बसना.

तो भायर पडला त्या दिसाची मात म्हाका घट याद आसा, हांव सांजवेळचें आमच्या फुडल्या दारा आंब्यामुळांत शाली वांगडा खेळटालें. अवचित शालीचो बापूय आयलो आनी म्हाका हांडीर घेवन आपणाल्या घरा घेवन गेलो. तांगेलें घर एका उल्याचे वाटेर आशिल्लें. शाली म्हजेपरस वरसाभरयान व्हड. तें चलत आयलें. घरा पावतकूच शालीचीं सगलीं खेळणीं हाडून ताणें म्हज्या मुखार दवल्लीं आनी आपुणूय आमच्या वांगडा खेळूंक लागलो. आमी खेळ्ळीं. तिनसांज जातकूच हांवें म्हळें, 'हांव घरा वतां.' म्हाका भुकूय लागिल्ली. पुणून म्हजें कानामनार घेनासतना शालीचो बापूय

म्हाका सांगूंक लागलो,—‘ चल, तुका हांव एक काणी सांगतां. ’ आनी ‘ तिळा, दार उगड. ’ ही काणी सांगपाक ताणें सुरवात केली. म्हाका ते काणयेचो अजुनूय उगडास जाता. ताज्या उपरांत हावें आयुश्यांत कितल्योश्यो नवलां काणयो आयकल्यो. पुणून त्या दिसा म्हज्या आंगार जो कांटो फुलिळो ताचो म्हाका आजूय उगडास जाता. काणयेक लागून हांव खीणभर घरा वचपाचें विसळें. पुणून काणी सोपना फुडें परतेंय हावें ‘ घरा वतां ’ म्हळें. ताणे रोखडीच दुसरी एक काणी सुरू केली. म्हाका आतां दुबाव आयलो. हांणी आज म्हाका हांगाच दवरपाचो वेत केला जावंक जाय. हांव रडूंक लागलें. म्हाका एकासारकी आइची आनी बाबाची याद येवंक लागली. हुडक्यांनी रडूंक येवंक लागलें. हांवें जितलें जितलें ‘ हांव घरा वतां ’ म्हणचें तितलें तितलें ह्या लोकांनी म्हाका आडावन दवरचें. शालीचे आवयन म्हाका एका वाडग्यांत दूद हाडून दिलें. हावें वाडगो भिरकावन दूद रकयलें. ‘ हांव घरा वतलें ’ हावें परतें मोटयान म्हळें आनी मोट्या-मोटयान रडूंक लागलें. हांव रडटा तें पळोवन शालीनूय रड सुरू केली. म्हणटा म्हणसर शालीची आवयूय रडूंक लागली. अखेरेक शालीचो बापूय म्हणूंक लागलो,—‘ तुका हांव पावयतां. पयलीं तूं जेव. ’

म्हाका तांगेर केन्ना केन्ना जेवपाची संवय आशिल्ली. हांव जेवणाची वाट पळेत बसलें. पुणून म्हजें रडप थांबूंक नाशिल्लें. म्हाका भितल्ले भितर रडूंक येतालें. थोड्या वेळान म्हाका पाटार बसयलें. आनी शालीची आवय म्हाका लावंक लागली. जेवन जातकूच हावें परतें म्हळें ‘ हांव घरा वतां. ’ पुणून शालीचो बापूय सांगूंक लागलो—‘ निकतो बाबुसो येवन गेलो (बाबुसो म्हळ्यार आमगेर वावुरपी चेडो) ताणें सांगलां, ‘आपूण कांय वेळान येतां आनी तुका व्हरतां. ’ हांव बाबुशाची वाट पळेत बसलें. केदोवेळ जालो तो येना. तें पळोवन म्हाका परतें रडूंक

येवंक लागलें. इतल्यांत शालीचे आवयन येवन म्हाका पांयार घालें आनी ती म्हणूंक लागली 'तूं आतां न्हीद. बाबुसो येतकूच तुका हांव उठयतां. नाजाल्यार तुका हांवूच व्हरून पावयतां.' हांव तिच्या पांयार न्हिदलें. उपरांत कितें जालें ताची म्हाका याद ना. म्हाका मदीं उठोवन बोम दिल्लो त्यावेळार आई म्हऱ्यांत आसा अशें म्हाका दिशिल्लें.

दुसऱ्या दिसा सकाळीं जागें जालें. तेन्ना हांव शालीगेरूच आशिल्लें. रातीं घरा पावयतां म्हळ्ळें, पावयलें ना. हाचो उगडास जावन म्हाका परतें रडूंक आयलें. परतें म्हाका समजावपाचे यत्न सुरू जाले. पुणून आतां हांवें हट्टूच धरलो. हीं म्हाका फटयतात हें आतां समजलें. रडून रडून म्हजे डोळे सुजले; तेन्ना शालीचो बापूय म्हाका घेवन भायर सरलो.

घरा येवन पळेत जाल्यार बाबाचे बाज्जेसरीं आई बसल्या आनी तिचे भोंवतणी आनीक जायत्यो बायलो बसल्यात. शांताबाय आइचे फाटीवेल्यान हात ओडटा आनी 'बाय म्हंजें' करता. आवडुमावशी, विठेमामी वी आयल्यांत. तांचीं सगल्यांचीं तोंडां बावल्यांत. आइचे दोळे रडून रडून सुजल्यात. हांवें धांवत वचून आईक वेंग मारली. बाज्जेर बाबा नाशिल्लो. थंय ताचो एक फोटो दवरल्लो आनी लागसार एक दिवली. हांवें आईक विचारलें, 'बाबा खंय गेला गे आई?' आईन म्हाका घट्ट धरलें आनी मोठ्या मोठ्यान रडूंक लागली. 'म्हाका बाबा जाऱय' अशें हांवें म्हणिना फुडें भोंवतणीचीं सगलीं रडूंक लागलीं. बाबाचें नांव घेना-फुडें सगलीं रडटात आनी तो खंय गेला तें कोणूच सांगिना हें पळेना-फुडें म्हाका कितें जालें, हांव नकळं, मनशां देवागेर वतात आनी देवागेर गेल्ली मनशां परतीं दिश्टी पडनात अशे हांवें आयकल्लें. तशें बाबाचें जालें ना मू? अशें दिसून हांवें आईक विचारलें—'आई, बाबा खंय गे! देवागेर वी गेलो ना मू?' म्हज्या तोंडांतल्यान हीं उतरां भायर

सरनाफुडें सगलीं परतीं रडूंक लागलीं. आवडुमावशेन म्हाका आपणा-
सरीं ओडलें आनी 'बाय तें म्हजें' करूंक लागली. हावें हात पांय
आपटून 'म्हाका बाबा जाय' म्हण किळांच माली.

'देवागेर गेल्लीं मनशां परतीं येनात, पुता.' शांताबायन आपणासरीं
म्हाका ओडून म्हळें. हांवें तितल्याच मोठ्यान 'हांव देवागेर वचून ताका
घेवन येतलें' अशें म्हळें. त्याबरोबर कोणें तरी म्हज्या तोंडार हात धल्लो.

आज हे खबरेक इतलीं वरसां जालीं, म्हाका सारकी त्या दिसाची
याद उल्ल्या. बाबाचें रूप हांव विसल्लें. पुणून बाबा गेलो त्या दिसा
म्हाका कितें जाल्लें ताची म्हाका याद आसा. अजुनूय याद जायत
जाल्यार म्हाका रडूंक येता आनी बाबाचे बाजे म्हज्यांत बशिल्ली, रडून
रडून दोळे सुजिल्ली आई म्हाका दिश्टी पडटा आनी तिच्या म्हज्यांत
बसून मायेन तिचे फाटी वेल्यान हात ओडपी शान्ताबायचीं रडकुरी उतर
म्हाका स्पश्ट आयकूंक येतात—'बाय तें म्हजें...ओगी...'

* * *

दोन

आमचें घर हरशीं बोरये. पुणून आमी रावतालीं कवळ्यां. थंय आमकां शेताचो एक ल्हान-सो कुडको आशिल्लो आनी एक भाटाचो. तांदूळ आनी नाल्ल आमकां वर्सभर पुरो इतलें उत्पन्न येतालें. हांव जांवचे पयलीं दोन वरसां बाबान हांगा एक ल्हानशें लोज बांदलें आनी बाबा आनी आई दोगांय बोरी सोडून हांगा रावपाक आयलीं.

बाबाच्या मरणा उपरांत आईन बोरये वचून रावचें अशें घरच्या सगल्या लोकांचें म्हणणें पडलें खंय. पुणून आई केन्ना बोरये गेल्ल्याची म्हाका याद जायना. कवळें सोडून गेल्यार केन्नाय ती कुसमणा वतालीं. थंय तिचें कुळार. आइचो बापूय थंय जुविजाचो इश्टिवांव आशिल्लो. आइचें लग्न जालें ताच्या दुसऱ्याच वरसा तो काळजाचें जावन भायर पडलो. आइची एक व्हडली भयण—आवडुमावशी. तिका सांखळे दिल्ली. म्हापशां विराड करून रावताली. त्या भायर एक भाव आनंदमामा. तो कुसमणां रावी आनी घरचें सगलें सांबाळी. आइची आवय मात सदां हांतुणार दिसताली. तिका केन्ना उबी रावन कामकेल्ल्याची हांवें पळोवकूच ना. घोव आसतना लेगीत ती अशीच. घोव वतकूच तर ती सामकीच जाली. कांय दिसांनीं तीय भायर पडली.

बाबा भायर पडटकूच कांय दिसांनी आमी कुसमणां गेल्लीं हाची म्हाका याद जाता. थंय एक म्हयनोभर उल्लीं. म्हयनो सोंपतकूच जेन्ना कवळ्यां येवंक भायर सर्लीं ताज्या आदल्या दिसा बोरयेच्यान जनाप्पा (म्हजो बापोलयो) आयिल्लो. ताचीं आनी आनंदमामाचीं दीसभर उलोवणी जाल्लीं. तीं उलोवणीं कित्याचेर जालीं हें म्हाका तेन्ना समजूंक नाशिल्लें. तें म्हजें वयूय नाशिल्लें. पुणून तांचीं दोगांयचींय तोंडां पळेल्यार कितेंय जाल्यार भयांकृत घडलां अशें म्हाका त्यावेळार लेगीत दिशिल्लें. आई भितरूच राविल्ली. तिणें जनाप्पाचेर नदर लेगीत घादूंक नाशिल्ली. आनंदमामा मदीं मदीं भितर वतालो आनी आईक कितें तरी समजायतालो आनी आई- 'प्राण गेलो जाल्यार लेगीत हांव बोरये वचपाचें ना' अशें परतें परतें सांगताली. हाचेवेच्यान जनाप्पा आईक बोरये आपयता आनी आई थंय वचूंक तयार ना इतलें म्हाका समजल्लें. आईचें तोंड त्या दिसा पळोवं नज आशिल्लें. रडून तिचे दोळे परते सुजिल्ले हांवें पळेले. बोरयें वचप बरें न्हय अशें ते दोळे पळेतकूच म्हाकाय दिशिल्लें.

अखेरेक जनाप्पा फणफणून गेलो- 'ही आमचें आनी तुमचें नाक कातरतली, दुसरें कांय न्हय.' अशें ताणें वताआसतना वितरागान आनंदमामाक सांगिल्लें हांवें आयकलें. हांवें तें वचून सरळ आईक सांगलें. तिणें पदर दोळ्यांक पुसलो आनी कांय उलयनासतना आपले आवयसरीं वचून बसली.

कांय दिसां उपरांतची गजाल. बाबा भायर पडून कांय म्हयने जाल्ले. आई आनी हांव दोगांच कवळेंच्या आमच्या घरांत रावतालीं. बाबुसो हो चेडो म्हण आमगेरूच रावतालो. पुणून आमगेले घर सदां भरिल्लें आसतालें. केन्ना शालीची आवय येवन बसतालीं, केन्ना सावित्रीव्हनी येवन बसताली. जाल्यार केन्ना दोतोराची बायल आनी दोतोर येवन बसतालीं. दोतोर म्हज्या बापायचो एक इश्ट. तो दोतोर जायनाफुडें बाबानूच

ताका कवळ्यां आपयल्लो. ताका विराड बी बावानूच करून दिल्लें. तो आईकडेन मेकळेपणान उलयतालो. ह्या गांवांत आपलो-सो आसा तो तोच अशें आइकूय दिसतालें, म्हाकाय दिसतालें. बाबा भशेनूच तो म्हजी माया करी. ताका लागून तो म्हाका बाबा भशेनूच दिस.

एक दीस हांव शालीगेर खेळूंक गेल्लें. थंय अवचित शालीचे आवयन म्हाका विचाल्लें—‘ नट्ट, तुमी बोरये कित्याक वचनात गो ? ’

म्हाका कुसमणची याद जाली. आइचें तें तोंड म्हज्या दोळ्यांमुखार उवें रावलें. आनी हांवें म्हळें—‘ ना, आमी वचचीं नात. बोरये वचप बरें न्हय. ’

ती हांसली. पुणून त्या हांशांत अशें कितें आशिल्लें कि जें म्हज्या काळजाक त्या वयार लेगीत लागलें. हांवें घरा येना फुडें आईक ही खबर सांगली. आइचे दोळे रागान तांबडेगुंज जाले. तिच्या तोंडातल्यान ‘ बोरये मनशां राविनात; जनावरां रावतात जनावरां ’ हीं उतरां फुटलीं. दुसऱ्याच खिणाक तिणें आपली जीव चावली आनी म्हाका म्हळें—‘ तूं फायच्यान अतःपर तांगेर वचचें ना...वतलें ?...सांग पयलीं ?...’

म्हजी खंय चूक जाली हें म्हाका समजलें ना. पुणून हांवें भंयान ‘ ना...वचचें ना ’ अशें तिका सांगून उडयलें.

दुसऱ्या दिसा हांव खरेंच गेलें ना. तिसऱ्याय दिसा गेलें ना चौथ्या दिसा शालीची आवयूच आमगेर आयली. त्यावेळार आईन पळे अवतार घेतला ! तिका सामकी फापसून काडिल्ले भशेन ती उलयली. शालीची आवय ‘ म्हजी चूक जाली ’ अशें सांगून गेली. वतना तिका हांव मेळ्ळें. हरशीं आई तिका सदांच पावंक दारा मेरेन वताली. आज ती आयली ना. तिच्या वांट्याचें हांव गेलें. घरांतल्यान भायर सरता आसतना शालीचे आवयन म्हजेवेल्यान एक नदर भोंवडायली आनी तिरस्कारान म्हाका म्हळें—‘ धवळूक खंयचे कडलें ! ! ’

— त्याच खिणाक म्हाका समजलें कि हो येदोय व्हडलो बोवाळ जावपाक कारण अशें हांवूच जालें. त्या दिसापसून शालीची आनी म्हजी इश्टागत तुटली. आमी तांगेर केन्ना गेलीं नात. तींय आमगेर केन्ना आयलीं नात.

बऱ्याच दिसा उपरांत एक दीस जनाप्पा कवळ्यां आयलो. त्या दिसांनीं थंय नवरात्रां चलतालीं. गोखले म्हण एकलो हरदास आयिल्लो. ताचें किर्तन आयकुपाक तो आयिल्लो. रामकृष्ण भटागेर राविल्लो. हांव दोतोरा वांगडा देवळांत गेल्लेकडेन जनाप्पान म्हाका पळेलें. म्हाका आपणासरीं घेवन आई कशी आसा, दीसभर ती कितें करता, आमगेर कोण कोण येतात, दोतोर आमगेर केन्ना येता, तो रातचो बी पावता काय ना बी जायती वासपूस केली. दोतोराक हावें रातचो आमगेर केन्ना पळोवंक नाशिल्लो. पुणून दिसांतल्यान एक खेपे तरी तो फावट मारून वतालो. आई केन्ना केन्ना जोरान न्हिदून उरताली. तेन्ना तो बरोच वेळ तिच्या उशासरीं बसून रावतालो हें हावें पळेल्लें. आई ताचेकडेन बरी उलयताली. ताचेकडेन ती जितली उलयताली तितली तिका आनी कोणाकडेन उलयची हावें पळोवंक नाशिल्ली. आडवाद फकत आनंदमामाचो. तो येतकूच मात ती फुलिल्लेवरी फुलताली. ताचेय कडेन ती खूब उलयताली.

पुणून हांव शिटकावलें. शालीची आवय आमगेर येवपाची बंद कशी जाली हाची म्हाक याद जाली आनी हावें आमगेर कोण येना, आमी एकलीच असतात, आयल्यार केन्नाय फकत दोतोरूच येता, तोय आईक जोर आयिल्लो आसत जाल्यारूच, अशे जनाप्पाक सांगलें.

आज हांव जेन्ना येवजितां तेन्ना म्हाका अजाप जाता. त्या वयार फटी उलोवप म्हाका कशे जमलें, समजना. हरशीं भुरग्यांक फट उलोवंक येना. कितेंय कारण आसले वगर भुरगें केन्ना फट उलयना. पुणून हांव फट उलयल्लें. जनाप्पा म्हाका मेळिल्लो ही खबर लेगीत हावें आईक सांगली ना.

पुणून म्हजे बीग फुटलें. दुसऱ्या दिसा आइनूच म्हाका विचाल्लें—
'—तुका राती देवळांत जनाप्या मेळिल्लो मु गो ?'

म्हज्या काळजांत खप्प जालें. हांवें सरळ 'ना' म्हण सांगलें. तिणें दोळे मोटे करून म्हाका विचाल्लें—'तुका जनाप्या मेळूंक नाशिल्लो?' तरूय हावें 'ना' म्हळें. त्या उपरांत ती म्हाका मारूंक लागली. माराच्या भयान हांव फट उलयल्लें. पुणून म्हज्या नशिवांतलो मार चुकूंक नाशिल्लो. दोन तीन थापटां सणसणीत पडटकूच हांवें सगलें सांगून उडयलें—
'मेळिल्लो...पुणून तूं म्हाका मारशीत ह्या भंयान हांवें तुका सांगूंक नाशिल्लें.'

आई त्याच खिणाक गप्प पडली. तिचो राग न्हिवलो. म्हाका म्हणूंक लागली—'माराच्या भंयान तूं फट उलयलें ?...ह्या मुखार हांव तुका केन्ना मारचें ना...फट मात् तूं केन्ना उलोवं नाका...' इतलें म्हळें आनी ती रडूंक लागली. म्हाकाय रडूंक आयलें आनी हावें तिका जनाप्यान म्हाका कितें विचाल्लें आनी हांवें ताका कितें सांगलें तें सगलें सांगून उडयलें.

आई रडली आनी मागीर अवचित पुटपुटली... 'जनावरां खंयचे कडलीं, जनावरां...'

★ ★ ★

तीन

बोरयेचें जावं जनाप्पाचें नांव काडिना फुडें आइचे दोळे रागान तांबडे गुंज कित्याक जातात हें म्हाका तेन्ना सारकें समजलें ना. पुणून जनाप्पान तिचें कितेंय जाल्यार वांकडें केलां जावंक जाय इतलें म्हाका त्या वयार लेगीत समजलें.

हांव आठ वरसांचें आसतना एक दीस जनप्पाक हांवें परतो कवळ्यां पळेलो. तो त्या वरसा शांतादुर्गेच्या देवळाच्या कोमिसांवाचो कोण तरी आशिल्लो. ताका लागून सुक्रारा-सुक्रारा ताका कवळ्यां येवंचें पडटालें. वाराची आज म्हाका सारकी याद ना. पुणून सप्तकांतल्यान' तो एक दीस कवळ्यां येतालो.

आमचें घर कवळेंच्यान रामनाथीं वता ते वाटेर कडेकूच आशिल्लें. देवळांत कोण येतात वतात ते आमकां दिसनाशिल्ले. पुणून म्हजी शाळा देवळा लागसार आशिल्ली. हाका लागून म्हाका कोणूय केन्ना दिश्टी पडलो, कि ताची खबर येवन हांव आईक सांगतालें. एक दीस जनाप्पा म्हाका दिश्टी पडलो आनी तो म्हाका कोमिसांवाचे कुडींत घेवन गेलो. म्हाका एक केळें खावपाक दिलें आनी ताणें आइची खबर विचाल्ली—

‘दोतोर येता न्हय गो तुमगेर?’ थंयच आनीक एकलो मनीस बशिल्लो. तोय कोमिसांवाचो कोणसो आशिल्लो. तो मुमुरख्यांनी हांसलो.

हांवे ही खबर येवन आईक सांगली. त्या उतराक ‘दळिद्रो म्हजी फाट सोडिना’...अशें कितें ती उलयली.

दोतोर आमगेर सददां येतालो; इतलेंच न्हय तर आईक दोतोराचोच खरो धीर दिसतालो. बाबा भायर पडत पसून म्हजे जिणेंत जी एक पोकळसाण निर्माण जाल्ली ती दोतोरानूच भरून काडिल्ली. आइकूय तशें दिसतालें जावंक जाय. पुणून हें म्हाका आज दिसता. त्या वयार म्हाका आई परस म्हजे जिणेंत दोतोरान जी सुवात घेतिल्ली तिचेंच चड मोल दिसतालें. सगल्यांक वापूय आसा आनी म्हाका ना ही म्हजी दुखी दोतोरान भरून काडिल्ली. हांव ताका मामा म्हुण उलो करीं. पुणून म्हजे जिणेंत ताका हांवें बापाय सारकी सुवात दिल्ली. म्हजी तो माया करी इतलेंच न्हय तर म्हाका लागुनूच तो आमगेर येयी. ताकाय एक धूव आशिल्ली. म्हजेपरस ल्हान. तिका हांव म्हजी भयण लेखीं. तिका नांव दवल्लेलें माळू—हांव नळू आनी तें माळू. हांव तिसरेंत आशिल्लें आनी तें पयलेंत. शाळा सुटनाफुडें आमी दोगांय आमगेर येतालीं आनी थंय खेळटालीं. तें अभ्यासूय आमगेरूच करी. तिळसांजच्या वेळार वापूय येवन ताका घेवन वतालो. केन्ना केन्ना तें आमगेर रातचें उरतालें. केन्ना केन्ना हांव तांगेर उरतालें. आई आनी दोतोराची बायल [तिका हांव मामी म्हणीं] हांचीय दाट इश्टागत आशिल्ली. केन्ना ती आमगेर येताली. केन्ना आमी तांगेर वतालीं.

कवळ्यां जंय स्वाभ्याचो मठ आसा थंयच लागसार तांचें घर. तें हांव म्हजें दुसरें घर म्हणीं. म्हाका थंय परके-शें केन्ना दिसलें ना. जितल्या हकान हांव आईकडेन वचून खावंक मागीं तितल्याच हकान मामीकडेनूय मागीं. सगल्यांत चड म्हळ्यार हांव थंय वतकूच मामासरींच रावीं. कोणूय

दुयेंत आयलो जाल्यार तितलो वेळ मामा ताचेसरीं वच. बाकी सगलो वेळ ताणें म्हज्या वांगडा खेळचें. म्हाका गणीत लेगीत खेळत खेळत ताणें शिकयलें. इतलेंच न्हय तर काणयो सांगून म्हाका ताणें जायत्यो गजाली शिकयल्यो. आज हांव जेन्ना येवजितां तेन्ना म्हाका दिसता, म्हाका खरें शिक्षण ताणेंच दिलें. शाळेंत मास्तरान जें कितें शिकयल्लें तांतलें आज तकलेंत कितेंच उरूंक ना. पुणून, दोतोरान जें कितें शिकयल्लें तेच बुन्यादीर हांवें म्हज्या फुडल्या शिक्षणाचें घर वांदलां.

पुणून ज्या दिसा जनाप्पान म्हाका कोमिसांवाचे कुडींत व्हरून दोतोर तुमगेर येता काय ना तें विचाल्लें आनी कोमिसांवांतल्या त्या दुसऱ्या मनशाच्या तोंडार हांवें मुमुखें हाशें पळेलें त्या दिसा म्हाका आमची आनी दोतोराची जी दाटी आसा ती लोकांचे नदरेन बरी न्हय असो दुबाव आयलो. पुणून हांव कांय उलयलें ना. दोतोरा बगर जीण रिती-रिती दिसतली हें म्हाका त्या वयार लेगीत दिशिल्लें.

हांवें एक दीस आईक विचाल्लें—‘आई, जनाप्पा मेळिल्ले खेपे दोतोराची वासपूस घेता ती कित्याक गे ?’

आईन फकत इतलेंच म्हळें—‘पुता, येन्ना तुका कळचें ना तें... जाणटें जातकूच हांवूंच तुका तें सांगतलें...’

एक दीस तिळसांजचे कातरार जनाप्पाक हांवें आमगेर येता आसतना पळेलो. हांव भायर बसून अभ्यास करतालें इतल्यांत म्हजी ताचेर नदर पडली. हांवें बेगिबेगीन वचून आईक सांगलें—

‘आई, हो पळे, जनाप्पा येता...आमगेरूच येता दिसता...’

आईन कळाव लायनासतना म्हाका भितर घेतलें आनी दाराक आडामो घालो. जनाप्पान येवन दारार माल्लें...

‘कोण ना घरांत ?’

आईन भितल्ल्यान जाप दिली—‘आयला ते वटेन परतो वच’. आई

सामकी थरथरुंक लागिल्ली. अशी थरथरिल्ली तिका हांवें केन्ना पळोवंक नाशिल्ली.

जनाप्पान विनोवन म्हळें—‘ म्हजे मातशें आयक...’

पुणून आईन किळांच मारिल्ले भशेन करून ताका म्हळें—‘ वता काय ना तूं...ना जाल्यार हांव किळची मारतलें आनी सगलो वाडो एक करतलें...’

पुणून जनाप्पा आज झगडुपाच्या बेतानूच आयिल्लो जावंक जाय वा आनी खंयच्या बेतान...तो बदलो ना. ताणें तितल्याच खर आवाजान तिका सांगलें—‘ तुका आज जाप दिले बगर हांव वचपाचो ना... आम या घराण्याचे अब्रुचो प्रस्न हो...’

आईक कितें करचें तें समजलें ना. किळची मारून वाडो एक करतली अशी तिणे दपकावणी दिल्ली खरी पुणून तिचो घीर खचलो.

जीस्त त्या वेळार किणकिण करून दोतोराने विसिक्लेतिचे कांपान्यिचो आवाज कानार पडलो. (ते मुस्तींत कवळ्यां फकत दोतोरानेकडेनूच सायकल आशिल्ली) ते बरोबर आईन सुस्कारो सोडून म्हळें—‘ देव पावलो...’

पुण उज्यांत तेल पडिल्लें. दोतोरान सायकली वेव्ह्यान देंवन ‘ कितें जालां ? ’ म्हण विचारिनाफुडें जनाप्पान म्हळें—‘ आं !...तूं संवकला दिसता हांगा ?...’

दोतोरानेचो आवाज एकदम चडलो—‘ ए !...सांबाळून उलय...’

‘ सांबाळून कितें कपळ उलय ?...’ आमच्या घराण्याचें नाक कातल्लें हिणें.

म्हाका कांय दिश्टी पडनाशिल्लें. पुणून सगलें आयकूंक येतालें. दोतोरानेचो आवाज कानार पडनाफुडे आईन दाराचो आडामो काडलो. आनी ती भायर तांचें मदीं येवन उबी रावली. दोतोराने रागान सामको कडकडूंक लागिल्लो. जनाप्पा शांत आशिल्लो. दोतोरान ‘ चड सुबेज उलयशी

जाल्यार बरें जावचें ना' अशें म्हणटकूच जनाप्पान ' असले कितले पळेले ' म्हण थोमणो माल्लो. आईक हो थोमणो सोंसलो ना. ती मीड मुर्वत सगली वडेक दवरून जनाप्पाचेर उसळ्ळी—' जनावर तूं जनावर...तुका लागून हांवें घर सोडलें...आतां हांगा छळूंक आयला म्हाका ?...आं' ...आनी अशें म्हणून भळभळीत रडूंक लागली.

ती रडटा ती पळोवन हावें भेंड करून रडपाक सुरवात केली. जनाप्पा कित्याकूच बदलो ना. ताणें आईक म्हळें—' सगलीं पातकां लिपोवपाक तूं आतां म्हजेर तरेतरेचीं कुभांडां रचून घालतली, हांव जाणां....पुणून तुका सांगतां....तुका एक पानदुडू मेळचो ना...खंयची अवदिसा घरांत हाडली, समजना...'

आई तापली—' म्हाका तुमचो पानदुडू नाका...पयलीं म्हाका फटयलें...आतां विकतें घेवंक सोदता ?...लाग चळूंक हांगाचो...'

दोतोर ताच्या अंगार धांवलो. पुणून आतां जनाप्पान पांय फाटीं घेतिल्लो. ताका जाय तें मेळिल्लें. 'तुमचो पानदुडू नाका' हें उतर ताका आईकडल्यान जाय आशिल्लें. तें रागान जावं, पुणून आईन दिल्लें. तें मेळनाफुडें ताणें फाट परतिली आनी वतना दोतोराचेर एक नदर घालून म्हळें—' बरो संत कसो दिसता...एक दीस तुजें बींग काडिना जायन जाल्यार हांवूच न्हय...'

दोतोर थंयच उबो रावलो. कितें करचें ताका कांयच समजना जालें.

* * *

चार

आई आनी जनाप्पा हांचें मजगतीं जें वितुश्ट आयिल्लें ताचें कारण आई आनी जनाप्पा सोडून कोणाकूच खबर नाशिल्लें. बाबाक लेगीत खंय आईन तें सारकें सांगूंक नाशिल्लें. फकत दोतोरान तणें तें हालींच सांगिल्लें. तेंय जेन्ना दोतोरान आईन बोरये वचून रावचें म्हणुण आग्रो सुरू केलो तेन्ना. पुणून आई भौन भौन जनाप्पाक 'जनावर' म्हणटा तें पळोवन आनंदमामाक थोडोसो दुबाव आयिल्लो. बाकिच्या लोकांचो समज, जावां-जावां मजगतीं जें सगलेकडेन सदांच जायत आयलां तेंच हांगाय घडलां. आई मात्शी शिकिल्ली- म्हळ्यार, ते मुस्तींतल्या हिसपान 'शिकिल्ल्यां'त मोडटाली. ती लिसेवाचो तेंसर आन जाल्ली. असली शिकिल्ली चली बोरये पोरणे चालिच्या घरांत कशी रावतली असोच सगल्यांनी समज करून घेतिल्लो. तिका तें घर मानवना, थंयचें वातावरण तिका सोंसना म्हणुण ती घोवाक घेवन वेगळी सल्ली असो बोरयेंतल्या सगल्या लोकांनी समज करून घेतिल्लो.

खरी गजाल वेगळीच आशिल्ली. हांव जेन्ना समजूंक लागपा पिरायेचें जालें तेन्ना तणें एक दीस ओगांत येवन म्हाका ती गजाल सांगली. तेन्ना जनाप्पाविशीं जायत्यो गजाली लोक उलोवंक लागिल्ले. कोण

म्हणी, ताणें जायत्या जाणांक नागयलें. कोण म्हणी पोटच्या पोरयेंद्या चल्यांचेर लेगीत ताणें आगळिको केल्लो. एक दीस रामचंद्रवावाले सुनेचेर ताणें आगळीक केली तेन्ना ताका सगल्या बोरयेकारांनी जरबंद मार दिलो आनी तेन्नाच आइचो कांय जाणांक उगडास जालो आनी ते म्हणूंक लागले—“वसंताची वायल लग्न जायनाफुडें वेगळी सल्ली ती बेस्टी न्हय...ह्या चांडाळान तिचेर हात घाल्लो...”

ही खबर हांवें आईक येवन सांगली तेन्नाच ती ओगांत आयली आनी म्हाका तिणे ती पोरणी खबर सांगली.

म्हाका हरशीं ताचे आदल्यो जायत्यो गजाली सांगपाच्यो आसात. पुणून हांगा ती मुखावेली गजाल सांगून उडयतां.

जालें अशें—

आइची जेन्ना बाबाकडेन सोयरीक जाली तेन्ना चली पळोवपाक जनाप्पा गेल्लो. जनाप्पाचो बापूय—म्हळ्यार म्हजो आजो—पांच स वरसां पयलीं भायर पडिल्लो. आजी तर त्याय आदीं गेल्ली. हाका लागून घरचो सगलो भार जनाप्पाचेर येवन पडिल्लो. ताका वसंत हो एकलोच भाव. तो म्हजो बापूय. दोगां मजगतीं अंतर पांच वरसांचें. बापायच्या मरणा उपरांत जनाप्पान शिकप सोडलें आनी लग्न जावन तो घरचें पळोवंक लागलो. शिक्षण कितें तें सगलें वसंताकूच करूं दी अशें ताणें म्हणचें आनी वसंतानूय मनापसून शिक्षणा फाटल्यान लागपाचें थारायलें. वसंताचो सत्मान जातकूच जनाप्पानूच आग्रो धरलो—आतां तू लग्न जा. वसंताक जनाप्पा म्हळ्यार बापूय कसो. त्या भायर आनंदमामा हो वसंताचो एक इष्ट. दोगूय वांगडाच पणजे शिकताले, तेन्ना एक दीस आनंदमामान आपले भयणिची-तुळशीची-खबर बाबा कडेन काडली. ताणें इतलेंच म्हळें—

—‘ म्हजो व्हडलो भाव बोरये आसता. तो थारायत तिचे कडेन हांव लग्न जावपी. तो म्हाका बापाय सारको. ताचे इत्से भायर हांव ना...’

आनंदमामान रोखडेंच आपल्या बापायक सांगलें आनी दोगांयनी जनाप्पाकडेन उतर घालें. जनाप्पा चली पळोवन आयलो आनी ताच्या फुडल्या म्हयन्यांत लग्न थलें.

लग्न जावन आई घरा आयली तेन्ना बोरयेभर लोक म्हणूंक लागले— ‘जनाबावान आपल्या भावाक एक अप्सरा कशी बायल हाडल्या’...बावालो सत्मान जालो आनी आद्वोगासी शिकपाक तो पणजे रावंक लागलो. बायलेक घरा दवल्ली. तिका घेवन विराड करपा इतली तांक घराक नाशिल्ली. विराडाची गरजूय नाशिल्ली. त्या भायर घरांत जनाप्पाची बायल सदांच दुयेंत असताली. तिच्या आधाराक म्हुण आई रावली. शेनवार आयतार बावान घरा येवचें.

अशे सुमार तिनेक म्हयने गेले. तीन म्हयन्या उपरांत एका शेनवारा बावाक घरा येवंक फावलें ना. ताणें तशें घराकडेन सांगून धाडलें. जनाप्पा सांजेवेळचो पेडार बशिल्लो ताका तो निरोप थंय मेळ्ळो. घरा येनाफुडें ताणें आईक सांगलें—‘ आज वसंत पावचो ना म्हुण ताणें रक्ताद धाडला.’

आई ओगी रावली. आईचे आनी जनाप्पाचे संबंद फकत देर—भावजेचे न्हय, मांव—सुने सारके आशिल्ले. आई शिक्षीत आसून लेगीत घरांत मर्यादेंत रावताली. जनाप्पाच्या दोळ्यांक दोळो लायनासली. उलयली जाल्यारूय पुर्विल्ले मुस्तींतल्या बायलां भशेन दारा फाटल्यान रावन उलयताली.

घरांत तिगांच मनशां. जनाप्पा, जनाप्पाची बायल आनी आई. जनाप्पाक भुरगें नाशिल्लें. त्या भायर जनाप्पाची बायल सदची बायटेकान्न. पयलेच खेपे जेन्ना ती गुरवार जाली तेन्ना व्हळ्ळी आनी तेन्नापसून जी हांतुणार पडली ती अजूनमेरेन तशीच आशिल्ली. आईन तिची खूब

सेवा करची. आई घरांत येत सावन रांदप करप सगलें आइचेरूच पडलें आनी आइनूय ते मनस्पुर्वेक करचें.

जनाप्पाक कामधंदो कांय नाशिल्लो. सकाळीं उठून नुसतें हाड. सांजेवेळ जातकूच पुलार जांव पेडार वचून बस. केन्ना खंयूय गेलो जाल्यार पाडूंक. ना जाल्यार सगलो दीस घराच. आईक हें मननाशिल्लें. दादलो मनीस घरा बसून रावलो म्हणटकूच तो बायजण जाता अशें आईक दिस. आनी जनाप्पा तसो इल्लो इल्लो बायजण जावंक लागिल्लो. दीसभर तुळशी, तुळशी करून आई फाटल्यान रावी. आईक हें कितें शेंच दिस.

दुसऱ्या शेनवाराय बाबांचो रकाद आयलो आपूण पावचो ना म्हण. ते बरोबर आईक बाबांचो राग आयलो. पुणून कितें करतली ? ती दिवे लावणे जेवली आनी माळयेर वचून तिणे बाबाक एक खरमरीत पत्र बरयलें. पुणून ते रातीं बाबा पावलो. शिरोड्या कोण एकलो खूब बरो नाशिल्लो. ताका पळोवपाक पणजेचो एकलो दोतोर रातचो वतालो. तो बाबाचे वळखिचो. ताणें बाबाक विचाल्लें—‘ आरे, आज शेनवार. आनी तूं हांगा कसो ? ’

‘ म्हाका हांगा काम जालें गरजेचें...ताका लागून कारेंर चुकली. ’ बावान जाप दिली.

‘ चल, तुका हांव पावयतां... ’

बाबा रातचो धा वरांचेर घरा पावलो तेन्ना आई न्हिदिल्ली. जनाप्पान दार काडलें तसो बाबा माजरा पावलांनीं माळयेर गेलो आनी ल्हवूच ताणें आईच्या पोल्याक हात लायलो. कच्च करून आंग काडलें आनी ती जागी जाली. पळेत जाल्यार बाबा !

‘ येदी रात कशी ? ’

बावान सगली खबर सांगली.

आइचो राग तितल्यान न्हिवलो.

सोमारा पणजे वता आसतना बावान आईक म्हळें-‘ ह्याय शेनवारा घडये हांव पावचों ना. ’

‘ काल आयलो तसो येवंक मेळ्यार यो. ’

‘ तसो घडये येन. पुणून कार्रें म्हाका चुकतली. ’

‘ ना जाल्यार ताच्या फुडल्या शेनवारा ? ’

‘ खातरीन येतलों. ’

ल्या शेनवारा बावाचो येवंचोना म्हुण रकाद आयलो. तो जनाप्पाक मेळ्ळो. पुणून ताणे तो आईक सांगलो ना. आईन तिळसंजा विचाल्लें :

‘ पणजेच्यान कांय रकाद येवंक ना ? ’

‘ कांय ना...पयरच्या शेनवारा भशेन एकांदलो रातचो येत. ’

येवपाचो नाशिल्लो जाल्यार रकाद खातरीन येतलो आशिल्लो. रकाद येवंक ना हाचो अर्थ पयरच्या शेनवारा भशेन उतरां येतलो असो करून आई बावाची वाट पळेत बसली. णव जालीं, धा जालीं, इकरा जालीं, बावा ना ! ‘ जावं...रकाद धाडपाकूय फावलें ना जावये....पुणून पयर सांगिल्लेंच न्हय, ह्या शेनवारा पावलों ना जाल्यार फुडल्या शेनवारा खातरीन येतलों म्हुण...सातूच दीस आसात ’...असो आपलो समज घालून आई न्हिदली. आई न्हिदपी म्हळ्यार सुस्त न्हिदपी. हांतुणाक फाट तेंकनाफुडें न्हिदपी. अजुनूय तिची तशीच संवय उल्ल्या.

रातचीं बारा-साडे बारा जाल्लीं जातलीं. कोण एकलो माजराच्या पावलांनी माळयेर आयलो आनी ल्हवू आईसरीं गेलो. आइचे ताणें बावळे सांसपिले. ते वरोवर ती जागी जाली. बावा आयलो जातलो अशें मानून हाका मार्लें फुगोवन दाखोंवया म्हुण ती ओगी, न्हिदेचें संवग घेवन रावली. हात इल्ले इल्ले करून पोल्कांत गेले. तरी तिणें जाब केली ना. पुणून ती मात्शी शिटकावली. बावान अजून मेरेन सरळ

पोल्कांत एकदम हात केन्ना घाळूंक नाशिल्लो. ताका एके तरेची आपले बायलेची लेगीत मुरवत आशिल्ली. पुणून...कोणें सांगचें?... लग्न जावन आतां पांच स म्हयने जायत आयिल्ले...पयलीं सारकी मुरवत सदांच कशी उरतली?...तिणें आपलें संग तशेंच चलयलें. इतलेंच न्हय तर ती मात्शी उदारीय जाली.

जनाप्पान पळेलें, ही जागी जाल्या आनी तरी आसतना विरोध करिना...कितलीय न्हिदिल्ली आसली तरी छातयेक हात लागनाफुडे जागी जावंकूच जाय...हिका जाग येवन लेगीत ही सांसपूंक दिता, हाचे वेल्यान हिका अशें सांसपिल्लें जाय असो समज करून ताणे आईक घट वेंगांत घेतली.. ते बरोबर तिका सगलें समजलें. तिणे आंग काडून विचाल्लें—...कोण?...तूं...तूं हांगा कसो ?

जनाप्पान तिच्या तोंडार हात धरलो आनी ' पांय पडटां...चूक जाली ...बोवाळ करूं नाका...तुका सोपूत आसा...' म्हण तो भियेवन विनोवंक लागलो. आइचें सगलें आंग थरथरूंक लागलें. इतल्यांत ताणे तिच्या तोंडाक गुड्डो माल्लो. जो मनीस निकतोच भियेवन गयांवयां करतालो तोच अकस्मात् देंवचार कसो आंगार आयलो आनी तिचे हात आनी पांय घट आपल्या आंगा पोंदा चिड्डून म्हणूंक लागलो—' पळे...बोवाळ करशीत, तुजीच अबरू वतली...मोन्यांनी तयार जा...म्हजो वसंताचेर जर हक आसा जाल्यार तुजेरूय आसा....तुका हांवें वसंता खातिरूच हाडूंक ना...म्हजे खातिरूय हाडल्या....' आईन हात-पांय सोडोवपा खातीर आंग जायतें हालयलें, जायतो यत्न केलो. पुणून जनाप्पान तिका जी आपले कुडी पोंदा चिड्डिल्ली ती कशीच सुटूंक पावली ना...आनी जेन्ना सुटली तेन्ना आइचें पातित्रय बुडिल्लें

दुसऱ्या दिसा सकाळींच उठून आई कुसमणा गेली...एकलीच. कोणाक वांगडा घेनासताना...अशें उठून वचप ते मुस्तींतल्या बायलांक

सोपें नाशिल्लें. पुणून आईन वीर केल्लो.

आई एकलीच उठून कुसमणा आयल्या ही खबर बाबाक पणजे आनंदमामान कळयनाफुडें बाबा तडक उठून कुसमणा गेलो. आईन ताका आपूण कित्याखातीर उठून आयली हें सारकें सांगलें ना. 'तूं सारको घरा येना आनी म्हाका थंय एकलें एकलें जाता' अशें कितें सांगून तिणें बाबाचो समज घालो. आनंदमामाक लेगीत तिणें तशेंच सांगलें. कुळारच्या सगल्यांक आपणाक थंय रानांत पडिल्ले वरी जाता अशें सांगलें. तीदोष्टी पेंचांत पडिल्ली. बाबाक जनाप्पा म्हळ्यार बापूय कसो हें ती जाणा आशिल्ली. जनाप्पाच्या आड कितेंय सांगलें जाल्यार तो तें खरें खावचो ना हाची तिका खातरी आशिल्ली. त्या भायर, आपणाचेर आगळीक जावन आपली अब्रू, कोणेंय जावं ती, लुटल्या हे खंयच्या तोंडान सांगप हें तिका कळनाशिल्लें. तिणें खरी खबर सगल्यांक लिपयली आनी शिक्षीत चलयेक रानवट गांवांत रावप मानना हो जो सगल्यांचो समज आसता ताचो आलाशिरो घेवन बोरये वचपाचें सोडलें तें सामकें सोडलें.

बाबाक जिस्त ह्या वेळार फोंड्या त्रिबुनालार अिक्त्रिवांवांचो आजुदान्त म्हण सिर्वीस लागली. तें निमित्त काडून तिणें बाबाक कवळ्यां विराड करूंक लायलें. बाबान शिकप सोडलें.

थंय दोन वरसांनी तांकां हांव जालें.

* * *

पांच

त्या दिसा तिळसंजां दोतोर आनी जनाप्पा हांचे मजगतीं जी बाचा-वाची जाली तिची खबर ना म्हळी जाल्याखूय गांवभर जाली. येदोसो गांव ! लिपोवन लिपोवन म्हुण कितलें लिपयतलीं ! रात जावचे पयलीं सगले कडेन खबर पातळ्ळी. तातूंत चड म्हळ्यार, आईक लागून ही बाचावाची जाल्ली. तिका सामकें मरण प्राय जालें. दोतोर घीरवान. आपूण जे मेरेन निर्मळ आसा ते मेरेन आपणाक कोणाचीच परवा ना अशें मानपी. पुणून ताका लेगीत आईक कितें जाता जातलें हो विचार करून दुख मोगूंक लागिल्लें.

म्हाका हें सगलें आज समजता. त्या वेळार म्हाका भंय जाल्लो तो इतलोच कि फाल्यां शाळेंत वतना कोणेंय कितें विचाळ्यार हांवें कितें सांगचें ?

दुसऱ्या काय तिसऱ्या दिसा कुसमणच्यान आनंदमासा आयलो. तो येतकूच आई फुलता हें हांवें ह्या आदीं पळेल्लें. ताका पळोवन म्हाका सुभारा भायर खोस जाली. दोन दीस जाल्ले, आई रड रड रडटाली. तिचें तोंड म्हज्यान पळोव नज जाल्लें. ना म्हळ्यार रातींच मात्शी ती म्हजेकडेन उलयल्ली. ताचें कारण म्हळ्यार बाबुशान तिका सांगिल्लीं

दोन घिराचीं उतरां. बाबुसो आमगेलो चेडो. घरचो सगलो कारभार तोच पळेतालो. तो काल आईक सांगूंक लागलो... 'बाय, तूं कोणाचीच परवा करूं नाका...तुका सगलो गांव वळखता....आनी जनाप्पाकूय वळखता. तुजेर कोणेंय कसलेय वगलांट घालें जाल्यार गांव मानून घेवपाचो ना....गांव तुज्या फाटल्यान आसा.'

आईक हीं उतरां पुरो जाल्लीं. त्याच खिणाक तिचे तकलेवेले ह्रस्व्यांचें ओजें देंविल्लेवरी जाल्लें. जालें जाल्याखूय ती पुराय निवळूंक नाशिल्ली. तिका आशिल्ली तशी करपाची तांक फकत दोगांत आसा हें हांव जाणां आशिल्लें. एक दोतोर आनी दुसरो आनंदमामा. दोतोर दोन दीस सारको बसलोच ना. भायल्या भायर खबर घेवन उब्याउब्यांनी गेल्लो. देखून आनंदमामाक पळोवन म्हाका बरें दिसलें.

पुणून आनंदमामा आयलो तो रडकुरें तोंड करून. हो आनंदमामाच काय आनीक कोण, असो म्हाका ताचें तोंड पळोवन दुबाव आयलो. हरशीं केन्नाय आयलो जाल्यार तो पयलीं म्हजी अपुर्बाय करी आनी मागीर 'तुळशी' करून आईसरीं वची. आज ताणें म्हजे कडेन पळेलें लेगीत ना. सरळ भितर गेलो आनी 'कितें गो तुळशी, कशें आसा ?' अशी तुळशीचें तोंड लेगीत पळेनासताना ताणे आइची खबर घेतली. आई त्याच खिणाक समजली—जनाप्पाचें कर्म हें ! ताणेंच कितें तरी कळयलां आनी ताका लागून हो हांगा आयला. आईक खंयच्यान धीर जालो कोणाक खबर. तिणें आनंदमामाक सांगलें.—'म्हजे इज्जतिचो जितलो म्हाका हुसको आसा तितलो आनी कोणाक आसचो ना...हांचें तांचें आयकून तुंवें अदमास करपाची गरज ना...म्हाका सगलें विचार... हांव भायर भितर कांय करिनासतना सगळे सांगून उडोवपी... राव, दत्ताक (दोतोराक) आपोवंक धाडटां...तोंडार जावंदी सगलें...' आनी तिणें बाबुशाक उलो केलो, ताका दोतोराक आपोवंक धाडपाक.

आनंदमामा न्याय करूंक येवंक नाशिल्लो. खरें-फट काडपाकूय येवंक नाशिल्लो. तो आयिल्लो आपणाल्या तुळशीक कुसमणा व्हरपाक. ताणे म्हळें... 'म्हाका कितेंच विचारपाचें ना...म्हजें पयलीं पसून मत्त आशिल्लें, तुवें एकलें रावंक जायना....तुका बोरये रावपाचे नासत जाल्यार उठून कुसमणा यो...हांव तुका व्हरपाकूच आयलां.'

आई रडूंक लागली. मुळू मुळू करून तिच्या दोळ्यांतल्यान दुकां व्हावंक लागनाफुडें आनंदमामा विरगळ्ळो. पुणून आपलो हट तो सोडिना जालो--'हें पळे तुळशी...तुका हांव वळखतां...पुणून लोकोपवाद म्हण एक आसता...आमच्या समाजांत बायल-मनीस घोव, भाव जांव पूत हांच्या वांगडा उल्ली जाल्यार कोण कांय उलयना....पुणून एकली रावली म्हणटकूच ती केदीय व्हडली साधवी आसना, तिचे संबंदान उलोवकूच जाय लोकांनी...गरज नासताना हे त्रास तूं कित्याक सोंसता ? कुसमणा तूं परकी ?'

आईन नित्शयान जाप दिली--'बोरये मनशां राविनात...हांव थंय वचपाचें ना...कुसमणां कित्याय वतलें ? म्हाका घर ना ?...म्हजे हेंच घर...केदेंय व्हडलें संकश्ट येवं, हांव घर सोडपाचें ना...'

आईक कवळेंचो इतलो मोह कित्याक हें तिणेंच म्हाका एक दीस, हांव वयार येतकूच सांगिल्लें. लग्न जाल्या उपरांत बोरये जी ती पांच-स म्हयने उल्ली तितलो काळ सोडलो जाल्यार ताच्या उपरांतचीं स-सात वरसां ती बाबा वांगडा हांगाच उल्ली. बाबाचेर तिचें शिमे भायर प्रेम. तिचे जिणेंतलो सगल्यांत बरो काळ हांगाच गेल्लो. हांगा रावतकूच तिका बाबाचो उगडास येई. तो हांगाच आसा अशें तिका दिस. बाबा भायर पडटकूच एक खेपे तिणें हें घर सोडून कुसमणा वचून रावचें अशें येवजिल्लें. पुणून तेच रातीं सपनांत बाबा आयलो आनी 'म्हाका सोडून चळें मु गो तूं ?' म्हण ताणें विचाल्लें. तेन्ना पसून तिणें हांगाच रावपाचो

निश्चय केलो. बाबाची कूड नासूं, पुणून ताचो आत्मो हांगाच आसा अशें तिका खोलायेन दिसूंक लागलें. तिका कुसमणा चैन पडनासलें. गेली जाल्यार रोखडीच परतताली. बाबाची माळी तिणें तशी दवळेली. खुंटयाळार ताचो फात तसोच दवळेलो. बाबा आसतना ताचे वूट जंय आसताले थंयच ते दवळले. कांयच बदलूंक नाशिल्लें. माळयेर गेल्यार बाबा आशिल्ले वरी दिसचें अशेच रितीन तिणें सगलें सांबाळून दवळलें. बाबान वाचपा खातीर काडिल्लें पुस्तकूय ताच्या उशा कडेन आशिल्लें. हें घर सोडप म्हळ्यार बाबाक सोडून वचप अशें तिका दिस. आनी तें तिका सोंसनाशिल्लें.

आनंदमामाक दुसरो दुबाव. बाबा आनी आनंदमामा पणजे शिकताले तेन्ना दोतोरूय ताच्या वांगडा असतालो. दोतोराची आनी बाबाची इश्टागत वाडत गेली. लायब्ररींतलीं पुस्तकां हाडून वाचप, तरेतरेच्या विशयांचेर चर्चा करप, केन्ना केन्ना वरोवप हे सगले कार्यक्रम बाबा आनी दोतोर हांचे मजगतींच चड चलताले. आनंदमामा हे बाबतींत मात्सो वेगळ्या संवसारांतलो. पुणून दोतोराची एक खबर जी बाबाक खबर नाशिल्ली ती आनंदमामाक आशिल्ली. आनंदमामाची भयण तुळशी --म्हळ्यार, म्हजी आई--हिचेर दोतोराचें प्रेम आशिल्लें. दोतोरान आपल्या आवय-वापायक सांगून तुळशीची मागणीय घालपाचो निश्चय केल्लो. दोतोर तिका ल्हानपणापासून वळखतालो. जांवावले साकून कुसमणा आयलो म्हणटकूच तो आनंदमामाक मेळटालोच. ते वगर तो मुखार वचनासलो. थंय तुळशीची आनी ताची वळख जाल्ली. तुळशी 'शिक्षीत' जाल्ल्यान मेकळ्या मनान दोतोराकडेन उलयतालें. (तेन्ना तो दोतोर जावंक नाशिल्लो) तुळशी ताका दत्ताच म्हण उलो करी. (अजुनूय तसोच उलो करता.) इतली संवकळ आसून लेगीत हें लग्न

जावंक पावलें ना. हाचें कारण म्हळ्यार दत्तान आपलें प्रेम आनंदमामा मुखार उक्तावन सांगचे पयलींच आइची सोयरीक बाबाकडेच जाळी. ती मोडप शक्य नाशिल्लें. दत्ता त्या उपरांत कांय दीस पिशांतुरावरी जाळो. बाबाक हाचो अदमास लेगीत नाशिल्लो. दत्ता जेन्ना दोतोर जालो तेन्ना बावानूच ताका कवळ्यां हाडलो आनी दत्तानूय विचार करिनासतना उडी घाळी.

आनंदमामाक दुबाव तो हो. आई जी हांगा रावंक सोदता ती घडये दोतोर खतीर जातली अशेंच ताका दिस. आइचें खरें कारण आइनूय ताका केन्ना सांगलें ना आनी ताणेंय केन्ना आईक विचारलें ना.

म्हाका ते मुस्तींत हो धुसपागोंदळ कांय समजूंक नाशिल्लो. हांवें पळेळें तें इतलेंच कि आईक आनंदमामा कुसमणा आपयता आनी आई कवळें सोडून खंयच वचूंक सोदिना. तिळसांजचे काततीर दोतोर आयलो आनी तिगांचींय बसून सवनूरात खलवतां चळीं. दोतोर त्या दिसा आमगेरूच उलो. त्या खलवतांतल्यान कितें निस्पन्न जालें, म्हाका त्या दिसा कळें ना. दुसऱ्या दिसा सकाळीं आनंदमामा गेलो आनी आइच्या तोंडार तिचो आदलो हांसो परतो उफेवन आयलो.

आमी कवळें सोडून खंयच गेलीं नात. उपरांत चार दिसांनीं आवडु-मावशी म्हापशेंच्यान आपलो धाकलो चलो नरेंद्र हाका घेवन कवळ्यां आयली.

★ ★ ★

सहा

आवडुमावशेचें आनी आइंचें मूळपासून माऱ्शें वांकडें. भुरगेपणांत दोगांकूय एकामेकां बगर करमनासलें. तेच बरोबर, तांकां एकामेकांक पडयनासलें. दोगांय मजगती अंतर फकत दोन वरसांचें. पुणून बापायन तांचे मजगतचें अंतर दुसरे एके नदरेन वाडयल्लें. आवडुमावशेक सेंगुद्ग्राव जायना फुडें घरा दवळ्ळी. आईक मडगवां लिसेव शिकूंक धाडली. आवडुमावशेक एका पसरकाराक दिली. आईक एका येंप्रेगादाक दिली. आवडुमावशेचो घोव पुडवें न्हेसपी. तोपी घालपी. बाबा फातांत भोंवपी. आवडुमावशेचो घोव पयशांनी ताण. बाबा त्या मानान म्हयन्याक शंबर देडशेंच रुपया जोडपी. पुणून दोगूय मावोड्या पावतकूच आवडुमावशेक ओगीच दिसचें कि हांगा तुळशीच्या घोवाकूच चड मान. ताका लागून आवडुमावशेन मदीं मदीं थोमणे मारून आईकडेन उलोवचें. आईक तें समजतालें. पुणून तातूंत तिका आपलो एके तरेचो गौरवूच दिस. आवडू कडेन पयशे म्हजे परस चड आसूं. पुणून घोव कितलोय जाल्यार पसरकार. म्हजे कडेन तितले पयशे नासूं. पुणून म्हजो घोव येंप्रेगाद ! ही आइची भावना आवडुमावशेच्या थोमण्यांक लागून दिशिंदिशीं घट जायत गेल्ली.

अवचित् बाबाक केन्सर जालो. तो सिगारां सुमारा भायर ओडी. तांणीच ताचो घात घेतलो असो आइचो समज. आईन तेन्नापसून सिगारांचो येदो धसको घेतलो कि सपनांत लेगीन कोणाकूय ओडटना पळेल्यार ती अजून आंग काडटा. आईन आनंदमामाचेंय सिगार सोडयल्लें आनी दोतोरार्चेंय सोडयल्लें. आवडुमावशेच्या घोवाचे मात ती अजून सोडोंव पावंक नाशिल्ली.

कांय दिसांनी आवडुमावशेचो घोव आयलो तेन्ना आईन हट धल्लो. हरशीं आई आवडुमावशेच्या घोवा कडेन मर्यादेन उलोवपी. पुणून हे दोन दीस ती ताचेकडेन मेकळेपणान उलयली. सिगारांक लागून केन्सर कसो जाता, दांत कशे इबाटटात, तोंडाक घाणी कश्यो येतात, खांक कशी येता हें सगलें तिणे ताका इतले वरे भशेन समजावन सांगलें कि ताकाय दिसलें—सिगर सोडिल्लें बरें. ताणे सोडलें.

आवडुमावशेक तितलेंच पुरो जालें आईकडेन परतें थोमण्यांनी उलोवपाक. बाबा वचत पसून आवडुमावशेन आईक केन्ना दुखोंवंक नाशिल्ली. पुणून आतां मदीं मदीं दुखोंवंक लागली.

एक दीस एक विचित्र गजाल घडली. पणजेंतलो सदाबाव म्हुण एकलो येंप्रेगाद मुदांसाक कवळ्यां येवन राविल्लो. आमचो पयशिछो सोयरो तो. घर सोदीत आमगेर आयलो. आवडुमावशेक ताचें चरित्र खबर आशिल्लें जांवये. पेडण्या आसतना आपल्या हाताखाला वातुरपी एका येंप्रेगादाची प्रेयसी आपणाक मेळची म्हुण ताणे त्या येंप्रेगादाक कसो त्रांशेरीर करून घेतिल्लो; दामांव आसतना सिलवासाक रान मेजूंक गेल्ल्या एका येंप्रेगादाचे बायलेक ताणे कशी फटयली, आपणाच्या एका इश्टाचें, आपणाक जाय तेन्ना मेळत असले बायलेकडेन कशें लग्न जुळोवन हाडिल्लें बी जायत्यो खबरी आवडुमावशी जाणा आशिल्ली. इतलेंच न्हय तर हालीं पणजे एका मोट्या गुजराक

तो वेगळे वेगळे कडलीं चेंवडां हाडून दीत आसता आनी तांचेर 'कमिशन' मारता हेंय तिणें आयकल्लें. आईक हांतली कांयच खबर नाशिल्ली. ती ताच्या संबंदान जाणा आशिल्ली तें इतलेंच कि तो माणकाचो घोव. आनी माणीक हालीं तकलेन सारकें ना. तो आमगेर येना फुडे आईन ताका बरो येवकार दिलो. आनी 'माणीक कशें आसा ?' म्हण विचारलें-

'हांगाऽ आसा' ताणे जाप दिली.

'अशें ?...म्हाका खबर नाशिल्ली...'

'यो केन्नाय...हांगा आमी म्हयनोभर आसात'...

आइची माणीक ही एके मुस्तींतली मैत्रीण. आईक तिका मेळपाची इत्सा जाली. आनी 'हांव फाल्यां येतां' म्हण ती सांगून गेली.

आवडुमावशेक आकांताचो राग आयलो. पुणून सदाबावा हुजीर कितें उलयतली ? तो वतकूच ती आईचेर उसळ्ळी-'तुका खबर आसा तो कोण तो ?...ययाती तो ययाती...वावराडी म्हण नाका...इस्टाची बायल म्हण नाका,...आवय म्हण नाका...भयण म्हण नाका...ताका कोणूय उपकरता. बायलमनीस जातकूच जाली..तागेर तूं वतलें ?...माणकाच्या मोगान ?...माणकाची तकली विरार जाली ती घोवाच्या चरित्राक लागून...ताका आतां सामकें पिशें करून उडय तूं...हांव हांगा रावपाचें ना...हांव चळें फाल्यां...मनीस कोण तो पळोवप ना...कोण म्हण वळखप ना...कसो कितें कात कांयच जाणा जावन घेनासतना वागाचे धोर्लीत वचपाक मुखार सळां...सामकें सादें-म्हळ्यार सादें न्हय.....लोकांचीं सिगारां आंगार पडून वरीं सोडवंक जाणां !...'

आईक हें निमाणें वाक्य वर्मार पडिल्लेवरी लागलें. 'कितें उलयता मो तूं...' अशें म्हणून ती मोन्यानीं माळयेर गेली. आनी थंय वावाचे

बाज्जेर पडून रडूंक लागली. आवडुमावशेक रोखडेच समजलें, आपलें अती जालें ! ती माळयेर वचून आईक समजावंक लागली—‘ तशें न्हय...हांवें वायट अर्थान म्हणूंक ना...हांव तुका वळखना ?...तुज्याच बऱ्याक म्हळ्ळें...तूं सदावावाक वळखना म्हण तुका शिटकावपा खातीर म्हळ्ळें...’

पुणून आई समजुपाचें समजळी.

दुसऱ्या दिसा सदावाव सांजेवेळा परतो आमगेर हजर ! आइची वाट ताणें पळेळी. पुणून ती थंय गेली ना म्हण तोच हांगा आयलो. ‘ खंय गो तुळशी...येता म्हणी न्हय...? माणीक तुजी वाट पळेतालें...’ ह्या उतराक आईन ‘ येवपाचें पुणून फावलें ना ’ इतलीच जाप दिली आनी ती तडक उठून भितर गेली. सदावाव भायर वसून आवडुमावशेकडेन खबरी करूंक लागलो. तिकाय तो आगो-तुगोच करतालो. आवडुमावशी पयलीं पयलीं जड जड जाल्लेवरी जाप दिई. उपरांत संवकळिचो जाल्ले भशेन उलोवंक लागली. आई भितर गेली ती भायरूच आयली ना. च्या लेगीत तिणे बावुशाकडल्यान धाडून दिलो. फकत सदावाव वचपाक भायर सल्लो तेन्ना मात्शी ती भायर आयिल्ली. बाकी सगलो वेळ ती मागीलदारयां वसून तुवालो विणूंक लागली. सदावाव बरो वरभर बशिल्लो.

त्या दिसासावन सदावावाची सद्दां आमगेर एक फावट पडची आनी तो दिसना फुडें आईन भितर वचचें. सदावावाकडेन उलोवपाचें काम आवडुमावशेनूच करचें. आनी सदावावान उणेंपुरें वरभर सद्दां वसचें.

एक दीस तो बायलेक घेवन आयलो. काकुळट दिसताली बावडेची. आंवळून आयिल्लेवरी जाल्ली. तिका पळेनाफुडें आई धांवत मुखार आयली

आनी तिका घेवन ती भितर गेली. धा पंदरा मिनटांनीं दोगांय परतीं भायर आयलीं तेन्ना आई भायर सरपाची साडी न्हेशिळी.

‘हांव साणकाक दत्तागेर व्हरून हाडटां’ अशें तिणें आवडुमावशेक सांगलें. आनी दोगांय दोतोरगेर उठून गेलीं. सदाबाब आनी आवडुमावशी दोगांय घरांत उल्लीं. हांव आवडुमावशेल्या नरेंद्राक घेवन आंब्या-मुळांत खेळूंक लागलें. तो येतपसून म्हाका एक खेळणें मेळिल्ले वरी जाल्लें.

आज म्हजे मत्त जालां-ज्या बायलांक आपूण घट्ट काशिच्यो म्हण घमंड आसता त्योच दुसऱ्या दादल्यांच्या जाळांत सोंपेपणान सांपडटात. प्रणयाचो जांकां अणभव नासता तांकांच आपले घट्ट काशिचो अभिमान आसता. असल्या बायकांक जेन्ना बायलो जिखपी कोणूय सांपडटा तेन्ना ताचे सुवादीन जावपाक तांकां कळाव लागना.

आवडुमावशेच्या घोवाक प्रणय कित्या वांगडा खातात हें केन्ना समजळें काय कितें, म्हाका दुवावूच आसा. असल्या घोवा वांगडा जियेळी बायल जे मेरेन तिका कोण तिचें काळीज फुलोवपी मेळूंक ना ते मेरेनूच घट्ट काशिची उरत. तिच्या अभिमानाक म्हज्या हिसपांत इल्लेंय मोल ना. पोकी घमंड ती.

पुणून हें आज हांव बरयतां. त्या दिसा जेन्ना हांव तिळसांज जायना-फुडें आई आयली काय ना हें पळोवपाक घरांत गेलें तेन्ना हांवें आवडुमावशेक सदाबाबाच्या वेंगांत पळेली आनी म्हजें आंग शिरशिरलें. पिरायेन हांव तेन्ना भुरगें. पुणून हें कितें तें म्हाका समजळें. म्हाका पळेनाफुडें आवडुमावशी सदाबाबा पसून पयस सळी आनी म्हाका उलो मारून ‘नट्ट...खंय गो तें?...नरेन्द्र खंय गो?...’ म्हण विचारून खंयचे कडेन कांयच जावंक नाशिळे वरी दाखोवंक लागली. हांवेंय म्हाका समजळें भशेन दाखयलें ना. आई जेन्ना तिळसना आयली तेन्ना

चोरिछे-चोरिछे भशेन म्हाकाच जावंक लागिछें. आवडुमावशी सदचे भशेनूच आशिछी.

आईक खंयच्यान कसो दुवाव आयलो, हांव नकळं. दोन दिसां उपरांत ती आवडुमावशेक आनी आमकां भुरग्यांक घेवन कुसमणा वचूंक भायर सळी. 'म्हाका मात्तों मुदांस जाय....चार दीस थंय रावन येवंया' म्हण तिणे कारण दाखयल्लें.

★ ★ ★

सात

जनाप्पा जो 'तुका पानदुडू मेळचो ना' म्हुण सांगून गेल्लो तो परतो आमकां केन्ना दिश्टीच पडलो ना. कोमिसावांत ताणें कितेंय जाल्यार वांकडें केलें जातलें. कित्याक, कांय म्हयन्यांनीं, ताका काडून उडोवपाचें चळीं म्हुण आमच्या कानार आयलें. बाबुशानूच ही खबर हाडिछी. पुणून उपरांत कितें जालें तें आमकां सारकें कळ्ळें ना. आइकूय तें जाणां जावन घेवचें-शें दिसलें ना. म्हाका तर तें कळिल्लें जाल्यारूय सारकें समजुचें नाशिल्लें.

पुणून स-आठ म्हयन्यांनी एक दीस 'आमचो मुंडकार रायू' येवन आइकू सांगूक लागलो कि 'व्हडल्या भाटकारान हे खेपेच्या पाड्याक आवूण येतलों म्हुण सांगून धाडलां.'

आई समजली. तिणें 'ताका जाय तशें कर' अशें रायूक सांगलें आनी नाल्लूच न्हय तर हे खेपेचो शेताचो खंडूय बोरये पावतो कर म्हुण वयल्यान सांगून मेकळी जाली.

ही खबर खंयच्यान तरी आनन्दमामाच्या कानार पावळी. तो तसोच उठून कवळ्यां आयलो आनी दोतोरान मदीं घेवन आइकडेन खलवत करूंक लागलो. ताचें म्हणणें, कायद्यान जनाप्पाच्यान तशें करूं नज.

जें कितें जाणटेल्यांनी दवल्लां ताचो अर्दो वांटो आईक येवंकूच जाय. प्रस्न जुविजाकडेन व्हेल्यार जनाप्पाक भुजतलें.

पुणून आई देमांदाक कशीच तयार जायना जाली. तिणें आनन्द-मामाक स्पष्ट उतरांनीं सांगलें- 'ताका फकत हांव घर-व्हेरूंक दिवचें ना... ..तें म्हजें...तें नळच्या बापायन बांदिल्लें (ती बाबाक हरशीं वसंतूच म्हणी) ..वाकिचें सगलें तांचें...तें तांणीं खुशाल व्हरचें....इतलो तेंप खालें तेंच म्हाका जड जालां....हांव कशेय दीस काडीन....'

बाबाचो विमो आशिल्लो ताचेर पांचेक हजार रुपया तिका मेळिल्ले. दोतोर्याचेच गुजारतीन ते तिणें कळांतराक लायिल्ले. ताचेर इतले दीस आमचे चले. पुणून आनंदमामा आईचें आयकून घेवंक तयार नाशिल्लो. ताचें म्हणणें, जें कितें कायद्यान येवंक जाय तें येवंकूच जाय. तें सोडूंक फावना. तुकारामाची नीत गोंयांत चलपाची ना. तातूंत दुश्ट माततले.

पुणून आई स्वाभिमानाची....ती म्हणूंक लागली 'हांव लग्न जाचेकडेन जालें ताणें दवल्लें सगलें म्हज्या हातांत सुगूर आसा...ताच्या जाणटेल्याचें जें कितें ताका येवंक जाय आशिल्लें तें तो आसतना आयिल्लें जाल्यार वेगळी गजाल म्हणूं येताली...देमांद करून तें हाडप म्हळ्यार हांवें बोरयेच्या घराचेर म्हजो हक दाखोवप....म्हाका बोरयेकारांकडेन संबंद नाका...हांव तांचें कोण न्हय...तांचें तांका व्हरूंदी... म्हाका दिल्याखूय हांव तें परतें करतलें...'

आईच्या ह्या हटाक लागून देमांदाची गजाल आनंदमामान तकलें-तल्यान काडून उडयली. पुणून आईचें विम्याच्या पयशांवेल्या कळांतराचेर कशें जातलें हाची ताका चिंता जावपाक लागली. आईन ती चिंता वळखली आनी 'म्हाका जेन्ना गरज लागत तेन्ना हांव तुजे कडेन मागतलें वा दत्ताकडल्यान घेतलें अशें सांगून ताका चिंतेंतल्यान मेकळो केलो.

म्हाका याद आसा ते प्रमाण आईन त्याउपरांत एक शिवणिचें माकन हाडिल्लें आनी शिवणीचेर कांय वरसां तिणें काडिल्लीं. मदीं केन्ना पापड, ओडयो, लोणचीं करूनूय तिणें थोडें जोडिल्ल्याची म्हाका याद जाता. पुणून तिणें केन्ना दोतोरकडेनूय कांय मागलें ना आनी आनंदमामाकडे-नूय कांय मागलें ना. केन्ना केन्ना आनंदमामान आवूण जावन धाडून दिलें तें मात तिणें मोन्यानी घेतलां.

म्हाका एका दिसाची याद जाता. चार पांच वरसां उपरांतची ही खबर. हांव तेन्ना 'भुरगें' उरूंक नाशिल्लें. घागऱ्या-पोलकांतलेंच जरी आसलें तरी बऱ्योच-श्यो गजाली म्हाका समजूंक लागिल्ल्यो. आईय केन्ना केन्ना आपलें काळीज म्हण्ट्या मुखार उक्तें करी. त्या दिसांनीं आइच्या हातांत पयसो नाशिल्लो. उसगांवच्या एका भाटकारान तीन हजार रुपया व्हेल्ले. ताचें कळांतर हातांत पडूंक नाशिल्लें. तें पडचें ना—इतलेंच न्हय तर कळांतरूय ना आनी मुदळूय ना अशें जावन पडटलें अशें कोण कोण म्हणूंक लागिल्ले. आई हुस्क्यांत आशिल्ली. अशा वेळार एक दीस सदचे भशेन तिळसांजचो दोतोर आयलो आनी आइच्या हातांत ताणें शंवर शंवरांच्यो दोन नोटी दवल्ल्यो. आईन त्यो पयलीं हातांतूच घेतल्यो नात. 'नाका...नाका...जाय तेन्ना हांव मागून घेन...' अशें सांगून तिणे दोतोराचो हात धुकल्लो. पुणून दोतोरान आइचो हात आपल्या हातांत घेवन त्यो नोटो तिका घेवंकूच लायल्यो. इतलेंच न्हय तर तो वयल्यान म्हणूंक लागलो 'तुळशी...म्हजें जें कितें आसा तें तुजेंच अशें हांवूच मानता अशें न्हय, तर तूंय मानता हें हांव जाणां...पुणून तूं?...दिसता तें लेगीत उलोवन दाखोवचें ना...पुणून म्हाका काळीज आसा...काळीज काळजाची भास समजता...' अशें म्हणून दोतोरान फाट केली आनी तो तुरतुरीत चलूंक लागलो. आईन 'दत्ता ५' म्हण ताका उलो मारलो. पुणून दत्ता ते मेरेन भायर पाविल्लो

आनी लेंसान आपले दोळे पुसतालो. आई ताका दुसरो उलो मारूंक वताली पुणून ते मेरेन दोतोर सायकलीर बसून पयस पाविल्लो.

आई त्या दिसा सवन्-रात रडल्या आनी तिच्या वांगडा हांवूय तितलेंच रडलां.

अवचीत् दुसऱ्या दिसा आनंदमामा आयलो. म्हाका घट याद आसा त्या दिसाची. हांव पडवेर तांदूळ वेंचूंक बशिल्लें. आनी इतल्यांत आनंद-मामाक भितर सरता आसतना हांवें पळेलो. हाचें पयलीं आनंदमामा केन्नाय आयला तेन्ना ताच्या आंगार मुस्तायकी निवळ आसताली. तो फात घालपी आनी ते वऱ्यांतले वरे घालपी. हे खेपे ताच्या आंगार चुरिल्लो फात आशिल्लो. त्या भायर दोळ्येय मात्शे तांशे जाल्ले. तो भितर सरनाफुडें म्हाका सोऱ्याच्यो घाणी आयल्यो. आईक हांवें धांवत भितर वचून आनंदमामा आयिल्ल्याची खबर दिली. आई वेगिबेगीन भायर आयली. तिका आनंदमामाची ही अवस्ता पळोवन अजाप जालें. आनी ती पिशांतुरावरी जावन विचारूंक लागली—

‘ हें कितें रे आनंद !...कितें जालां ? ’

‘ तुजेकडेन एक काम आशिल्लें... ’

‘ वयनी बरी आसा मरे ?... ’

‘ तिचीच खबर तुका सांगूंक आयिल्लों... ’

आधीक कितें तें समजलें ना. तिणें ‘ बरी आसा मरे ती ? ’ म्हण मात्शें भियेवन परतें विचारलें.

‘ तशी बरी आसा...पुणून तिका घटप्रभेक व्हरूंक जाय... ’

‘ घटप्रभेक शी ? ’

‘ तिका क्षय जाला...आनी तातूंत हांव सामको काबार जालां...एक हजारभर रुपया तुजेकडेन मेळत ?... ’

आधीचेर मळव कोसळ्ळेंलेवरी जालें. तिचेकडेन दोतोरान काल

दिल्ले दोनशें रुपये सोडून आनीक कांय नाशिल्लें. रातींच तिणें ते बाबाचो फोटो ज्या पेटलांत आशिल्लो तांतूंत दवरिल्ले आनी तांकां केन्नाच हात लावचो न्हय म्हण निःशय केल्लो. विम्याच्या पांच हजारांतले तीन हजार रुपये उसगांवकाराकडेन पडिल्ले. एक हजार आनीन मोडिल्ले—शिवणेचें माकन आनी हेर गजाली घेवपाक. आनी एक हजार कोणाक शंबर, कोणाक दोनशें करून कळांतराक लायिल्ले. आनी माळयेर गेली आनी पेटलांतले ते दोनशें रुपया घेवन आयली. आनंदमामाच्या हातांत ते दिवन ती म्हणूंक लागली—हे घेवन तूं आतां वच...उरिल्ले हांव ह्या आठ-धा दिसांत घेवन येतां...

‘तूं खंय येतलें, घटप्रभेक ?...’

‘थंय जाल्यार थंय येतां...’ आनीन जाप दिली.

आनंदमामा च्या लेगीत घेवंक रावलो ना. उठलो आनी तुरतुरीत चट्टूंक लागलो. आईन आप्रो केलो जेवन वच म्हण. पुणून ‘ना...म्हाका तिका आजूच घटप्रभेक व्हरूंक जाय’ अशें सांगून तो भायर सरलो.

आईक तिड्डी हुस्को जाल्लो. एक विठेमाभीचो...दुसरो पयशांचो, आनी सगल्यांत चड आनंदमामाचो. तो सोरो पियेवन आयिल्लो हेंच दुच्छिन्न कशें तिका दिसूंक लागिल्लें. ज्या घरांत व्हाडले व्हाडले जुवीज सद्दां आयले गेले आनी इतलेंय आसून एक दीस लेगीत तांकां सादी सेवेंज पियेवंक दिली ना त्याच घरांतलो एकलोच-एक अपुर्बायेचो चलो सकाळच्या धा वरांचेर लेगीत सामको तर्र जावन येता...हें बऱ्याचें लक्षण न्हय अशें तिका भितरल्यान दिसूंक लागलें आनी तिच्या तोंडा-वेळो सदचो हांसो जो त्या दिसा गेलो तो सासणाचो ना जालो. तो परतो केन्नाच दिश्टी पडलो ना.

★ ★ ★

आठ

संकश्टां येवंक लागलीं म्हणटकूच मागीर तांकां थार उरना. एका फाटल्यान एक येत रावतात. आनंदमामा ज्या दिसा येवन गेलो त्याच दिसा सांजेवेळां आमच्या घराचेर एक माड पडलो. घर म्हळ्यार तसलेंच तें. पाखें मोडलें आनी बाबाची माळी वाऱ्यार पडली. आईन रोखड्या रोखडे मानाय घाटून दोन दिसांभितर ती तात्पुरती धांपून घेतली. पुणून आईक तितल्यांत समजलें—आतां ह्या मुखार आयुश्य हें अशें वचपाचें-सकाळीं एका दुच्छिन्नाचो भास जाल्लो. सांजेवेळां दुसऱ्या.

पुणून आईक घटप्रभेक व्हरून कशेय भशेन जीव घालुंकूच जाय आशिल्लो....तिणें उसगांवां फावट माल्ली तेन्ना तिका कळलें कि उसगांवकार मुन्वय धुवेगेर गेला. ती तशीच उठून म्हापशां गेली आवडुमावशेकडेल्यान पयशे घेतली म्हण. पुणून थंय वतकूच समजलें कि आवडुमावशेकडेल्यान आनंदमामा एक हजार रुपया घेवन आठ दिसां पयलीं गेल्लो. त्या भायर आवडुमावशेचो घोव दिवाळें काडपाकडेन पाविल्लो. अखेरेक तिका सदाबाबाची याद जाली आनी ती तडक उठून पणजे गेली. सदाबावान मात्र लेगीत कळाव लायनासतना एक हजार रुपया आइच्या हातांत दवरले आनी लेत्र करून घेतलें. त्या दिसा आई

सदावावागेरूच उल्ली.

म्हाका आज दिसता, आईन हे पयशे घेवंक नाशिल्ले जाल्यार मुखावेलीं सगलीं अद्रुश्टां चुकतलीं आशिल्लीं. कवळ्यांच दोतोराकडेन गेल्ली जाल्यार तिचें काम जातलें आशिल्लें. पुणून किल्याक म्हुण कोण जाणा, दोतोराक तिणें आनंदमामावेल्या संकश्टाची सुलूस लेगीत लागूंक दिली ना.

आमच्या घराफाटल्यान गिरिजें म्हुण एकलें कलवंत रावतालें. तें जाणटें जाल्लें. पुणून तागेलो एकलो पूत मुम्बय व्हडलो दोतोर जाल्लो. ताचे कडल्यान ताका म्हयन्याम्हाल दोनशें रुपया येताले. गिरिजान ते दृडू कळांतराक लावचे. तें कळांतरूय थोडें घेतलें. ताचे कडल्यान आईक सोंपेंपणान पयशे मेळटले अशिल्ले. आईचेर ताची मायाय आशिल्ली आनी तें 'तुका गरज भासत तेन्ना-केन्नाय येवन म्हजे कडल्यान पयशे व्हर' म्हुण आईक म्हणी तें हांवें आयकल्लें. गिरिजें दान-धर्मूय खूब करी. कितल्याशाच भुरग्यांक ताणें शिक्षण दिल्लें. आनी कलवंतांच्या समाजांत सुधारणेचें जें ल्हार पातळ्ळें तांतूंत तें वांटो घेतलें. ताणें कितल्याशाच चेडवांचीं लग्नां लावन तांकां तांच्या धंधांतल्या नरकांतल्यान वाटायल्लीं. म्हाका आज दिसता, आनी कोणाकूय शरण वचचे परस आई गिरिजाक वचून मेळिल्ली जाल्यार खूब बरें जातलें आशिल्लें.

पुणून आई सदावावाचे पयशे घेवन घटप्रभेक गेली. वतना म्हाकाय बरोबर व्हेलें. थंय विठेमामीच्या हाडाक दशिल्ल्यो काती पळोवन तिचो आवरो उडलो. दोन वरसां जाल्लीं ती कुसमणां पावूंक नाशिल्ली आनी कुसमणां कितें चळ्हां तें तिका मात लेगीत कळूंक नाशिल्लें. विठेमामीन त्यो सगल्यो गजाली तिका सांगल्यो. आनंदमामा आठ दिसांचें लिसेंस काडून हांगा आयिल्लो तो आठ दीस जावचे पयलींच आई सुवादीन

विठेमामीक करून परतो कुसमणा गेलो.

आनंदमामाची आईक कळ्ळी ती गजाल अशी.

कुसुमणां दोन वरसां पयलीं कांय पाखले येवन रावले. तांचे भितल्या एकल्याकडेन आनंदमामाची दाट वळख जाली. आनंदमामा पुर्तुगेज बरी उलोवपी. लिसेव जातकूच ताच्या मनांत पुर्तुगालाक वचपाचें आशिल्लें. पुर्तुगालाक गेल्ले भुरगे येतना पाखलिणी घेवन येतात ह्या भंयान बापायन आडमेळें हाडिल्लें. हाका लागून आनंदमामाची एक इत्सा अतृप्तच उल्ली. कुसमणा जेन्ना पाखले आयले तेन्ना आनंदमामान आपूण जावन तांचेकडेन वळख केली. तांतलो एकलो आनंदमामाच्या घराकडेन पडिल्लो आसतालो. ताची सरवसाय करपाक म्हुण घरांत इल्लो इल्लो करून सोरो येवंक लागलो. सेवेंज, ब्रांक, गिहस्की, तींत हीं केन्ना आयकूंक नाशिल्लीं नांवां आतां घरांत जिवेर घोळूंक लागलीं. विठेमामीन पयलीं पयलीं रागार फुगार जावन जायतीं आडमेळीं हाडलीं. पुणून आनंदमामाची त्या पाखल्याचेर येदी भक्ती कि तो विठेमामीक 'तूं सामकी रानांतली' म्हुण किंकोत करूंक लागलो. आनंदमामा पयलीं आपूण पियेनाशिल्लो. पुणून संगतीन इल्लें इल्लें करून पियेवंक शिकलो. उपरांत ताका सोऱ्याचें इतलें व्यसन लागलें कि तातूंत तो सगली जोड काबार करूंक लागलो. घरांत पाखल्यांचीं दीसभर 'रोंदां' आनी गावांत हाचीं ताचीं रिणां, हातूंत आनंदमामा जो निसल्लो तो गडगडत सकयल पडलो.

इतल्यान सोंपूंक ना. पाखल्यांक चेडवां जाय जातालीं. आनंदमामा आतां तींय सोदूंक लागलो. कुसमणचे भोंवतोणचो सगलो वाठार माड्डून आनंदमामान तांकां चेडवां हाडून दिवचीं. आनंदमामाचें 'कमिशन' म्हळ्यार पाखल्यांचें काम जातकूच आपणाक तीं मेळचीं इतलेंच. हातूंत ताची भीड मुर्वत सगली व्हांवन गेली. एक दीस तो एका चेडवाक घेवन घराकडेनूच आयलो. आपणा खातीर म्हुण न्हय. त्या पाखल्या खातीर.

विठेमामीन त्या दिसा आकांत केलो— ‘फात्यां तूं म्हाकाय काडून दितलो....’

‘खातरीन दितलों...पुणून तूं वांकूजट जाय कोणाक ?’

विठेमामी वळखली—आतां ह्या संवसारांत कांय उरूंक ना. ज्या दिसा सोरो घरांत भितर सरलो, त्याच दिसा घराची सगली इज्जत व्हांवन गेली. तिणें जेवण सोडलें. भितल्ले भितर झुंरूंक लागली. पुणून आनंदमामाची बुद्दी भश्ट जाल्ली. ताका कित्याचीच पर्वा दिसना-शिल्ली. गांवांत ताची पत्नूय उरूंक नाशिल्ली.

एक दीस जेन्ना कुसमणच्या दोतोरान विठेमामीक क्षय जाला म्हुण सांगलें त्या दिसा आनंदमामा रातचो फणफणूंक लागलो आनी ‘तूं मरना कित्याक ?’ काय म्हुण तिका विचारूंक लागलो. विठेमामीकूय आपूण मरना कित्याक हो प्रस्न पडिल्लो. मेल्ली जाल्यार आज ती जें पळेताली तें तरी चुकतलें आशिल्लें. तिका जगपाचें नाशिल्लें. घोवाचीं तीं उरफाट्या काळजांतल्यान भायर सरिल्लीं उतरां आयकना फुडें विठेमामी ‘हांव आतांच तुज्या मुखार प्राण सोडटां’ अशें म्हणून वणटीर कपळां आपटूंक लागली. आनंदमामाचें काळीज घट्ट जाल्लें. पियेवन तो तरुंय जाल्लो. जो उठलो तो ‘हांवूच तुजो प्राण घेतां’ अशें म्हणून विठेमामी-चेर ताणें ठाः ठाः करून तीन चार बुटांच्यो खोंटो घाल्यो.

आतां तो तिका घटप्रभेक जो घेवन आयिल्लो तो तिका सारकी करपाक न्हय, मरता जाल्यार मरूं दी म्हुण तिला ताणें हांगा हाडून सोडिल्ली.

आईक अशेंय कळ्ळें कि ताणें जे आवडुमावशेच्या घोवाकडल्यान हजार रुपये हाडिल्ले ते सगले सोरो आनी चेडवां हांच्या फाटल्यान काबार केल्ले. आईकडल्यान दोनशीं हाडिल्ले तेय तशेच काबार केले.

आईक हें सगलें आयकून धुंवळ आयिल्ले वरी जावंक लागलें. ‘आनं-

दाक हें जालें कितें !... काय बरो भुरगो आशिल्लो !'... अशें ती भौनभौन म्हणूंक लागली. आनी अखेरेक आपलीच चूक जाली, आपणें कुसमणा वचून रावंक जाय आशिल्लें अशें तिका दिसूंक लागलें. आपणें कवळ्यां रावपाचो हट धळो ताचो तिका एकेवटेन पच्छत्ताप जावंक लागलो. पुणून आतां कितें करतली ? सगलें हाता भायर गेल्लें. तिणें विठेमामीक धीर दिवन सांगलें— 'वयनी... आनंद म्हजो भाव... पुणून आतां हांव एक बायल दुसरे बायलेकडेन उलयतां अशें धर... म्हजो घोव म्हज्या ऐन तरणेपणांत गेलो... घोव नासतना दीस काडप म्हळ्यार कितें तें हांव जाणां... तूंय आपणाक तशीच समज... पयलीं वरी जा... मागीर आमी दोगांय वचून कुसमणा रावंया... आनी आनंदाक जाग्यार हाडुंया... तो मुळांत बरो... ताका जाग्यार हाडप सामकेंच अशक्य न्हय... '

आईची ती त्या दिसाची म्हूर्त अजुनूय म्हज्या दोळ्यांमुखार उबी रावता. इतली धीरवान ती कशी आली, म्हाका अजाप जाता. संकश्टां येतकूच मनशांत लिपून राविळ्यो सगल्यो शक्ती खंयच्यान तरी उसळून वयर सरतात जावंक जाय.

आई त्या दिसापसून आपणाले वयनीक सारकी करतलीच ह्या नितशयान वावरूंक लागली. ओपारूच दिवन सांगचें जाल्यार अशें म्हणूं येत कि तेवटेन यमाचें सगलें सैन्य विठेमामीक व्हरपाक उबें राविल्लें आनी हेवटेन आई एकली ते सेने आड झुजूंक मुखार सरिल्ली.

* * *

णव

विठेमामीक सारकी करपाक आई स म्हयने एकासारकी झुजली. खर्शेली. पुणून निशेली ना. सदाबाबाकडल्यान तिणें जे एक हजार रुपया हाडिल्ले ते चार-साडेचार म्हयने जातासर सोंपत आयले. थोडे उरिल्ले. स म्हयने आनीक हांगा रावचें पडटलें अशें दोतोरांनीं सांगलें तेन्ना ती परती पणजे गेली आनी सदाबाबाकडल्यानूच लेत्रान आनीक एक हजार घेवन आयली.

ताचे मजगतीं आनंदमामा ग्रेज पडलो. गांवांत ताची पत सामकीच गेल्ली. त्या भायर कोणें पणजे कळयलें आनी ताका लागून 'वयले' ताचेर नदर दवरून रावले. आनंदमामान पियेवनूच रेपार्सावांत वचचें. काम सारकें करचें न्हय. एक दीस ताणें सरकारी तिजोरेंतले दोन हजार रुपये काडले. जीस्त सांपडलो. त्याच खिणाक वयल्यांनी ताका 'सुस्पेंस' केलो आनी काय दिसांनीं खटलो भरून रैश्मागाक व्हरून दव्हलो.

आईक ही खबर ती परती पणजे वचूंक घांट देंवली तेन्नाच कळ्ळी. पुणून तिणें ती विठेमामीपसून लिपोवन दवल्ली. तिच्या कानार कसलीच वायट खबर पडूंक जायना हाची आई सुमाराभायर जतनाय घेताली.

पुणून आइच्या नशिवांत कितें आशिल्लें समजना. घटप्रभेकूच एक नवें संकश्ट तकली वयर काडूंक लागलें.

विठेमामीचो एक धाकटो भाव जयंत धारवाडाक शिकतालो. दिवाळेचे सुटयेंत तो घटप्रभेक आयलो. वयान तो युक्णीस-वीस वरसांचो आनी बुद्दीन तरतरीत आशिल्लो. म्हाका पंदरावें वर्स लागिल्लें. अजून घागऱ्यांतलेंच पुणून आंगान घसघशीत वाडिल्लें. पळोवपाक अठरा युक्णीसांचेंचशें दिसतालें. म्हजें शिकप कशेंबशें इंग्लीश चवथी मेरेन कवळ्यांच जाल्लें. जयंत घटप्रभेक येतकूय हांवें ताचो लाव घेवचो अशें थारायलें आनी ताचेकडेन पांचवेचो अभ्यास शिकूंक लागलें. म्हाका कोणूय तरी 'गायड' जायच आशिल्लो. देवान जयंताच्या रुपान तो धाडिल्लो. हांवें सददां सकाळ-सांज ताचे सरीं बसचें आनी शिकचें.

विठेमामीक हें सोंसना जालें. एके वाडिल्ले चलयेन वरांचीं वरा एका तरण्या भुरग्या वांगडा बसप हातूंत अभ्यासाचें फकत निमित्तूच जाता अशें तिका दिस. म्हाका खंय खबर ! त्या भायर तिणें एक दीस जयंताक म्हजे कान पिळटना पळेलो. ते वरोबर तिचो दुबाव घट जालो. तिणें त्याच दिसा आईक सांगलें—' हे जे जयंताचे आनी नदूचे चाळे चलल्यात ते बरे न्हय ! '

आईक आमच्या संबंदांत पातक कांयच दिसनाशिल्लें. म्हजी अभ्यासाची ओड ती जाणा आशिल्ली. त्याभायर तिचीच इत्सा हांवें शिकून आपल्या पांयार उवें रावचें अशी आशिल्ली. विठेमामीक लागून म्हज्या अभ्यासांत खंड पडलो हाचें तिका दुःख जालें. म्हाका फोंड्यां जावं पणजे कोणागेरूय दवरूंक मेळिल्लें जाल्यार तशें करून ती एकलीच घटप्रभेक येतली आशिछी. पुणून तशें कितें करूंक ती पावूंक नाशिल्ली. म्हजें वर्स वगडावतलें हो तिचो भंय जयंत येत पसून मात्सो पयस जाल्लो. म्हयनोभर जावं पुणून बुन्याद घाटून तो दितलो

आनी मागीर हांव पुस्तकांच्या आधारान एकलें शिकतलें अशें तिका दिशिल्लें.

पुणून विठेमामीन तिका शिटकायत पसून ती चिंतेंत पडली. कितें करचें, तिका समजना जालें. तिणें म्हाका कुशीक व्हरून त्याच दिसा सांगलें—‘मात्शें सांभाळून आं...तुमच्या मनांत पातक ना हें हांव जाणां...पुणून वयनिचें मन राखूंक जाय...’

म्हज्या मनांत ‘पातक’ अशें कांयच नाशिल्लें. आईक हांवें म्हळें : ‘विठेमामीन वायट नदरेन आमचेकडेन कित्याक पळोवंक जाय ?’ आई त्यावेळार कांय उलयली ना. पुणून रातची म्हाका सांगूंक लागली : ‘वयनीक बरी करपाक आमी हांगा आयल्यांत...तिच्या मनाक लागता अशें कितेंच घडूंक जायना.’

हांवें इतल्यान सादूर रावंक जाय आशिल्लें. पुणून अरवळा भशेन हांवें तें जयंताकूच दुसऱ्या दिसा सांगलें. तो सरळ विठेमामी सर्ती गेलो आनी तिका दबकावंक लागलो—‘म्हाका कितें सांगतलें तें सांग...पुणून म्हाका लागून तूं नदक कांयच म्हणचें ना...’

जालें. त्या दिसासावन विठेमामी म्हजेर पाळत दवरूंक लागली. मात्शें नदरेआड जाल्यार पुरो ‘पळे गो खंय गेलां तें’ म्हण तिणें आईक धाडचें. केन्ना केन्ना आपणेंच हांतुणावेली उठून म्हाका सोदूंक भायर येवचें. कितें करचें, आईक समजना जालें. केन्ना काय जयंत गेल्यार पुरो अशें तिका जालें.

म्हयनो सोंपलो आनी जयंत गेलो. पुणून नातालांत परतो आयलो त्या वेळार आईन जयन्ताकूच समजावपाक सुरवात केली. पुणून जयंत सगलो शाणो आसुनूय वायटाकाराचें मन नकळ आशिल्लो. हांतुणार खूब तेंपा-पसून पडिल्ल्या मनशाचें मन चिडचिडें जाता, दुबावी जाता हें तो नकळ आशिल्लो. तो आठूच दीस उरलो पुणून विठेमामीक दुखोवन गेलो. विठे-

मामी जी परती हांतुणार पडली ती दिशिदिशीं खंगत वचूंक लागली. आईक आपणाले सगले यत्न फुकट वतात अशें दिसूंक लागलें. दोतोख्य निशेंले. आनंदमामाचो आतां ती ध्यास घेवन बसली—‘ताका एकूच खेपे येवन वच म्हुण सांग...बरय ताका आपणाक पळेंन दिसला म्हुण...’ अशें ती एका सारकी आईक सांगूंक लागली. आई तिची इतली सेवा करी. पुणून ती आइचोय आतां दुबाव घेवंक लागली. तीच आनंदमामाक आपणासरी येवंक दिना अशें म्हणूंक लागली. जयंताक तिणेंच आपल्या जाळांत घुसपायला अशेंय मदीं मदीं सुचोवंक लागली. जयंताचेर प्रेम केल्लें जाल्यार तें हांवें केल्लें. पुणून आई ताका गोड उतरांनी समजायता तें तिणें पळेल्लें. आनी तें तिणें वायट नदरेन पळेल्लें. ती आईक आता थोमणे मारूंक लागली. आईन दोन म्हयने सगलें सोसलें. मनाक मात लेगीत लावन घेनासतना सोसलें. विठेमामी बरी जावची म्हुण जें कितें करूं येतालें तितलेंय तिणें केल्लें. अखेरेक हांव गोंयां गेल्यार घडये ती जाग्यार येत अशें दिसून म्हाका कवळ्यां दोतोरागेर धाडून दिवपाचो तिणें बेत केलो.

जीस्त त्या वेळार कवळेंच्यान दोतोराचें आईक पत्र आयलें. तें विठेमामीच्याच हातांत पडलें. तिणे तें फोडून वाचलें.

‘ प्रिय तुळशी—

तूं अवचीत् घटप्रभेक गेलें हें म्हाका तूं भायर सखां त्याच दिसा कळलें. आनंदाची खबर म्हाका आशिल्ली. हांवें तुका ती सांगूंक जाय आशिळी. पुणून तुका शॉक जायत म्हुण ती लिपोवन दवल्ली. आनंद अखेरेक बंदखणींत पडलो. ताका धा वरसांची बंदखण पडल्या हें तुका कळ्यांच जातलें.

हें पत्र, हांव तुका दुसरी एक खबर सांगूंक बरयतां. तूं हांगासल्लें वचत पसून म्हजी जीण म्हाका रिती-रितिशी दिसूंक लागली. तातूंत

म्हज्या दुर्दैवान माळची आवय तेंतु जावन दोन म्हयन्यां फाटीं भायर पडली. एका दोतोराची बायल अशी भायर पडप हाचें सारकें दूख ना. तिजो म्हाका जायतो आधार जातालो. ती गेली त्या दिसापसून म्हाका हांगा चैन पडना जालें. कशे दीस काडल्यात हांवूच नकळं. अखेरेक हांवें कवळें सोडून वचपाचो वेत केलो. सुब-देलेगाद-द-साऊदिच्या एका कोंकुर्साक बसलों. पास जालों आनी फाल्यां हांव पयस ब्रांकावारा वचूंक भायर सरतां. माळूक हांवें पणजे म्हज्या साडवागेर दवळ्हां.

वतना तुजी भेट घेवची अशें खूब दिसतालें. पुणून कसो मेळूं? तूं म्हजें आसुनूय म्हजें न्हय-शें जालां. माळूचे आवयन कांय वरसां म्हाका सांबाळ्ळो. ती वतकूच म्हजें अशें उळां तें तूंच एकलें. पुणून जगाचे नदरेन आमी 'परकी'....तूं परखी, हांव परपुरुष...

कशेंय जावं. ब्रांकावारा हांव तुका म्हज्या काळजांत घेवन चळों. कुडीन तूं खंयूय आसूं, म्हाका तूं म्हज्या काळजांत सदांच मेळटळें.

कितेंय लागत जाल्यार बरय. आनंदाची बायल कशी आसा ?

सदांच तुजो

दत्ता

आईन पत्र वाचलें आनी तशेंच दोडून दवल्लें. दूख सगलें गिळ्ळें आनी विठेमामीच्या तोंडाकडेन पळेलें. त्याच खिणाक विठेमामी हांतुणा-वेली ताठ उबी रावली आनी आइचेर उसळ्ळी—'लाग चलूंक हांगाचें ...तुवेंच सगल्यांचो घात माल्लो...लाऽग, चट्टक लाऽग...' तिचें वाक्य सोपूंक नासलें. इतल्यांत धडांयच करून ती जमनीर पडली.

तिगेलो विचित्र आवाज आयकून भोंवताणचो लोक धांवत आयलो. पुणून ते मेरेन विठेमामीच्या त्या निमाण्या उतरां वांगडा तिचो प्राणूय हवेंत विरून गेल्लो.

* * *

धा

कवळ्यां आतां कांयच उरूंक नाशिल्लें. दोतोर—जो एकूच आधार आमकां थंय दिसतालो तो ब्रान्कावारा उठून गेल्लो...घरूय आमचें मोडकळेंक आयिल्लें. पुणून आमी दुसरेकडेन खंय वतलीं आशिल्लीं? आई केन्नाय म्हणी—शेवण्यांक लेगीत घोटेर आसात आनी वागांक घोली आसात. पुणून आमकां रावतलीं जाल्यार खंयचे कडेन कांय ना. आमी त्या मोडक्या घरांत कांय दीस रावलीं.

अशा वेळार गिरिजें आपूण जावन आधाराक आयलें. ताणें मेस्त आनी गंवडे हाडले आनी थोड्याच दिसां भितर आईक मठी उबारून दिली. इतलेंच न्हय तर बाबाची माळीय पयली आशिल्ली तशीच उबी करून दिली. आईकडेन पयसो ना हें गिरिजें जाणा आशिल्लें. देखून ताणें घराक खर्च कितलो आयलो हें लेगीत आईक सांगलें ना.

पुणून आईक हें घर आपलें—शें दिसना जालें. दुसऱ्याच्या घरांत राविल्लेवरी तिका दिसूंक लागलें. गिरिजाचें रीण केन्नाकाय फारीक जाल्यार पुरो अशें तिका जावंक लागलें. तिणें आपलें शिवणेचें कामां परतें सुरू केलें. पुणून जोड जेवपाक—खावपाक लेगीत पावना इतलीच जावंक लागली. मदीं मदीं तिका दीसपट्ट्या खर्चा खातीर बाबुशाकडेन

मागचे पडूंक लागले. बाबुशान आमचो वावर सोडिल्लो आनी देवळा-
कडेन एक च्याचो पसरो घालून तो वशिल्लो. ताका जोड थोडीभोर
जाताली. पुणून ती आपलो आनी आमचो खर्च भागपा इतली नाशिद्धी.
तरी तो आपली गरज कुशीक दवरून आमकां आधार दितालो. तणें
म्हणचे-‘ वाय, तूं मातू पर्वा करूं नाका...तुजें घरचें मीठ हांवें खालां
...म्हज्यान जाता तितलेंय हांव करतलों...’

आई काय दिसांनी हिशेव करून पळेलो. सदावावालें रीण,
गिरिजालें रीण आनी बाबुशालें रीण इतलेंय फारीक करून आपलो घर-
संवसार चलोवपाक जाय तितले पयशे जोडपाक बाबुशाकूच वरो पसरो
थाटून दिवंक जाय. ते बगर जावपाचें ना. ती उसगावां गेली. मुदल
सोडूच, कळांतर लेगीत इतलें बेगीन मेळपाची आस्त दिसली ना. वरें,
उसगांवकाराक फियादोर राविळो दोतोर. म्हळ्यार, कायद्याचो मार्ग
आपणावपाची लेगीत माणसुकी उरूंक नाशिल्ली. ती उसगांवकारा
मुखार काकुळटेक आयली. पुणून तो जो अडचणींत पडिल्लो ताका
उपाय नाशिळो. मनांत आयलें, सदावावाकडल्यानूच आनीक थोडे हाडुंया.
इतले घेतल्यातूच. तातूंत आनीक इल्ले. पुणून तिका धीर जालो ना. ती
गिरिजाकडेन गेली आनी पांचशें रुपया मागून घेतले. गिरिजान
रोखडेच दिले.

पयशे हातांत पडनाफुडें तिणें बाबुशाक आपोवन हाडलो आनी
आपणें कितें येवजिलां तें ताका सांगलें. बाबुसो आनंदीत जालो. ताणे
रोखडोच आपलो पसरो वाडयलो. एक सिगारांविडयांचेंय नवें लिसेंस
काडलें आनी च्या-चे भायर जेवणूय दिवंक लागलो.

बाबुशान सदां सांजचें येवचें आना आईक हिशेव दिवंचो.

तीन चार म्हयन्याउपरांत आईक आत्मविस्वास जालो कि अशें दोन
तीन वरसां चल्लें जाल्यार सगल्या रिणांतल्यान ती मेकळी जातली.

पुणून नशिवांतले कोण काडटलो बाबुशाचो पसरो पयले चार-स म्हयने बरो चलो. मागीर पडलो. पडपाक कारण, ताच्या मुखारूच एका भटान दुसरो एक तसलोच पसरो, ताच्याकूय बरो सुरू केलो. ताचेकडेन सर्त करूंक बाबुसो भायर सलो आनी तांतूंत खर्चलो.

आईक कांय उपाय येवजना जालो. तिगेलीं पापड-लोणचीं बी चलतलींच. पुणून भिस्त ह्या पसऱ्याचेर आशिल्ली.

हेवटेन हो पसरो आईन घाला, बाबुसो फकत नांवाखातीर थंय आसता अशें गांवचो लोक म्हणूंक लागिल्लो. त्या पसऱ्या मुखावेल्या नव्या पसरकारान आनिकूय कांय फामो घाल्ल्यो. ताचें इतल्यार पडिल्लें कि तो खंय केन्ना केन्ना फुतफुतून लोकांक सांगी—‘ तो पसरो च्या चो थोडोच !...च्या चें फकत निमित्त तें....तो पसरो दुसरे तरेचीं गिरायकां सोदपाचो...’

तातूंत आनीक एके गजालिची भर पडली. त्या गांवांत जे कोण भायले येताले तांकां कांय घरां दाखोवपी रघू बाबुशालो कोणसो सोयरो. तो दीसभर थंय पडिल्लो आसतालो. थंय एका किरिस्तांवान एक बार घाल्लो. भायले कोणूय आयले म्हणटकूच ते त्या बारांत बसताले. आनी पियेवन बरे तर जातकूच ‘दुसरो म्हाल’ सोदताले. अशा वेळार ज्योकीन रघूक आपोवचो आनी रघून तांकां शेंवल्यागेर, गुलाबागेर मोगऱ्यागेर ना जाल्यार आवोल्यागेर व्हरचें. रघू हो ‘एजंट’.

पुणून रघूचो हो धंदो रातचो चल. दिसाचो ताचो धंदो बाबुशा म्हऱ्यांत बसपाचो आनी विडयो सिगारां फुंकपाचो. ताका लागून तो पसरकार जें फुतफुततालो तें घडये खरें आसुंये अशें लोकांक दिसचें.

आई आतां आड्वीस अिकुणचाळीसांचेर पाविल्ली. पयलींच तिचो सुंदर वांटकुळो आंगलोट. तातूंत हे पिरायेर ती चडूच उठून दिस. नदरेंत

कोणाचेय भरची अशी ती व्हंकल कशी दिसताली. त्या भायर हांवूय आंगान घसघशीत वाडिल्लें. आमी देवळाकडेन वी गेलीं म्हणटकूच सगल्यांचे दोळे आमचेर पडटाले ते हांवें पळेळे. आमची ही सुन्दरकाय आमची दुस्मान जाल्ली !

एका वरसा उपरांत एक दीस रातच्या सुमार धा वरांचेर कोणे एक-ल्यान आमच्या दारार माळें.

‘कोण ?’ आईन विचाळें.

‘हांव तो.’ ताणें जाप दिली.

‘हांव म्हळ्यार कोण ?’

‘दार काड, कळटलें.’

आईक अदमास नाशिल्लो. तिणें आडामो काडलो. पळेत जाल्यार एक डायव्हर !

‘कितें ?’ आईन विचाळें.

‘एक गिरायक हाडलां ... तीस रुपये दितलो.’ डायव्हरान जाप दिली.

आईची तकली भणभणूंक लागली. ती तापली— ‘तूं कोण समजला आमकां ?...लाग चव्हंक हांगासल्लो...’

तें ‘गिरायक’ वयर आयलें—‘पन्नास घे...’

आई ताच्या आंगार धांवली. म्हाका निकतोच दोळो लागिल्लो. वोवाळ आयकना फुडें हांव धांवत सकयल आयलें. सकयल आईची आनी त्या डायव्हराची मारामारी चलिल्ली. डायव्हरान आईक घट वेंग मारिल्ली आनी आपणांक सोडोवपाक आई झगडटाली. हांवें किळांच मारून लोकांक जागयलीं. लोक पावता म्हणसर दोगूय मोटारींत बसले आनी पळ्ळे. आमच्या घरा फाटल्यान एका घरांत रमाकान्त म्हण एकलो रावतालो.

तो ते टॅक्सीक वळखलो. म्हणूंक लागलो—‘सॅर्त ल्या नव्या पसरकारान तुमकां बदनाम करपा खातीर तांकां हांगा धाडून दिल्यात...अनंत तो मोटारकार...’

कामणें म्हणूंक लागलें—‘तेजें नांव घेवं नाका...अनंत मरे तो ? तो...कोणागेरूय आपणाली मोटार घेवन वयता...’

‘मोटारींत कोण आसलो, जाणा व्हय तूं ?!...’सुंदरें म्हणूंक लागलें ‘तो पणजेचो दामोदर...बापायन वडरो दुडू केला...आनी हो ?!... कृष्ण...बद्द कृष्ण...’

आई दोळे मोटे करून ऽ करून पळेताली. हें सपन काय खरेंच घडलां असो तिका दुबाव आयला जांवये अशें तिचें तोंड पळेल्यार दिसतालें. तिचें आंग रागान थरथरूंक लागलें. पिशांतुरा वरी ती सगल्यांक पळेत रावली. कामण्यान आनी सुंदच्यान व्हरून तिका हांतुणार न्हिदयली. पुणून आइचो आवरो उडिल्लो.

त्या दिसाच्यान सुंदरें आमगेर कांय दीस रातचें न्हिदूंक येवंक लागलें. पुणून आई ? तिचो लोकांच्या बरेपणावेलो लेगीत विस्वास उडिल्लेवरी जाल्लो. कित्याक लोकांनीं आपणाक त्रास दिवंचे ? आपणें कोणाचें कितें खालां ? ह्याच गांवांत अशें घडटा, काय वचंत थंय हेंच ? दुसरे कडेन खंय म्हुण वतलीं ? ह्या प्रस्ना वांगडा आनिकूय एक प्रस्न ती आपणाक विचारूंक लागली—एके बायल मनशेक एकली रावतली जाल्यार ह्या संवसारांत सुवातूच ना ? तिका सदांच घोवाचो, भावाचो, पुताचो वा बापायचो आधार घेवंक जाय ? ते बगर तिका जियेवंकूच येवपाचें ना ? बायल मनीस ही कितें फकत मादी ? तिका दुसरें व्यक्तिमत्व ना ?

आई एक सादी बायल मनीस जिका केन्ना तत्वगिन्यान कित्याक म्हणटात तें कळ्ळें ना ती ह्या असल्या प्रस्नाच्यो जापो सोदूंक लागिल्ली.

दुसऱ्या दिसा हांवे पळेले-तिचे कांय केस पिकिले. एके रातींत हो बदल घडलो काय हांवे त्याच दिसा ते पळेले, हांव सारके सांगूंक नकळं. पुण एक खरे-त्या दिसापसून म्हाका आई जाणटी-शी दिसपाक लागली.

★ ★ ★

भिकरा

दोन दिसां उपरांत दामोदर परतो कवळ्यां आयलो. पुणून दिसा उजवाडाकूच आयलो आनी आमच्या घराभायर रस्त्यार पासयो मारूंक लागलो. आई त्या दिसा दिसूयभर घरांत भितर रावली. तरी आसतना दामोदर निशेंलो ना. तो दुसऱ्या दिसा परतो आयलो. तिसऱ्या दिसा, चवथ्या दिसा असो एका सारको सप्तकभर येत रावलो. वाटेवेल्यान येवपी वचपी लोक ताका पळेतालो. सगलेजाण ताका वळखताले. तो आईखातीर येता हें आतां सगल्यांक कळिल्लें. आई वावडी बंदखणींत पडिल्लेवरी इतलेय दीस घरांत भितर रावली. सुंदरें जें घिराक म्हुण आयिल्लें तेंय गर्भगळीत जावन आई म्हऱ्यांत रावलें. दामोदराक विचारपाचें कोणाक काळीज जालें ना. कोण विचारतलो ? एक तर तो एका श्रीमंतालो भुरगो आनी दुसरें म्हळ्यार तो रस्त्यार पासयो मारतालो. अखेरेक एक दीस रमाकान्ताक धीर जालो, तो सरळ रस्त्यार गेलो आनी ताका विचारूंक लागलो.

‘तूं हांगा कित्याक येता रे ?’

दामोदराक पयलीं हो ‘चेडो’ आपणाक आरे तुरे करता हाचो चड राग आयलो जावंये. ताणें रमाकान्ताक विचारलें, ‘जाय तें करून

येतलों....तूं कोण म्हाका विचारपी ? तुज्या बापायचो रस्तो हो ?'

रमाकान्तान ताचेर एक ठा करून फुलयलें. रमाकान्त मारीत हाचो दामोदराक अदमास नाशिल्लो जांवये. ताणें थोडो वेळ अवसान हाडून ताचेकडेन झगडुपाचो यत्न केलो. पुणून रमाकान्ताचो धिप्पाड देह पळोवन तो भियेलो आनी मोन्यांनी लागलो चळूंक. वतना चार गाळी आईक संवळ्यो आनी रमाकान्ताच्या आवय-बापायचो उद्धार केलो ! रमाकांत थोडोच आयकुपी ? तो ताचे फाटल्यान धांवलो. ते देवळाकडेन पावतासर भुरु-भुरू करून आनीक जायते जाण ताचे भोंवतणी जमले. ते मारामारींत खंयच्यान म्हुण कोण जाणा, इतले दीस कवळ्यां नाशिल्लो बाबुसो थंय दत्त म्हुण हाजीर जालो. तो जो तांकां सोडोवपाक म्हुण गेल्लो, थंय कोणे एकल्यान गर्दीतल्यान म्हळें 'आयलो तुळशीचो शेट.' बाबुसो आवाज वळखलो. तो त्या नव्या पसरकाराचो आशिल्लो. बाबुसो जो उठलो तो त्या पसरकाराच्या आंगार धांवलो. मारामारी जाणीं सुरू केल्ली ते कडेकूच उल्ले आनी कथेंतल्यान जशी उपकथा येता तशी ही नवी मारामारी सुरू जाली. आनी ती पळोवपाक सगले जाण हे वटेन सल्ले. 'फुलय...' 'लाय...' 'सोडूं नाका ताका'... लोक दोगांकूय फुलोवंक लागले. तें प्रकरण इतल्यार पडलें कि निमाणे बाबुशान त्य पसरकाराचे तकलेर सोदाची एक बॉल फोडली. तो रक्तवंबाळ जालो.

केस पुलिसेंत गेली आनी त्या बोवाळांत आइचें नांव सगले कडेन जालें. आईक ज्या दिसा देवलारासांवा खातीर फोंड्यां वचचें पडलें त्या दिसा फोंडेंच्या क्वार्तेला मुखार तिका पळोवपा खातीर लोकांची मोट्टी भुरावळ एक जाल्ली.

हें केशिचे मजगतीं आमकां कळें की दामोदराक जो पयलो वयलो आमगेर रवाना केल्लो तो त्या नव्या पसरकारान न्हय तर जसवंतभाई म्हुण एका गुजरान.

ह्या जसवंतभाईची कीर्त म्हज्या कानावेल्यान गेल्ली आनी ताची म्हुर्तूय हांवें पळेल्ली. कांय वरसां पयलीं हो मनीस गोंयां आयिल्लो. कोण म्हणटाले, ताची आफ्रिकेक एक पेढी आसा. कोण म्हणटालें, आफ्रिकेक दिवाळें फुंकून तो हांगा आयला. परवरीं एकल्याची पोरणी तिजोरी विकती घेवपाक म्हुण तो गेल्लो ते तिजोरेंत ताका पोवनां मेळ्ळीं; ताचेर ताणें व्यापार सुरू केला अशेंय म्हणटाले. तें कशेंय आसूं, पणजे ताचें एक रोपाचें दुकान आशिल्लें. आनी त्या निमित्त्यान तो भांगराचो व्यापार करतालो. खंयच्यान तरी भांगराच्यो काणयो ताणें गोंयां हाडप आनी त्यो लिप-चोरयां मुन्वय पावोवप. ह्या असल्या व्यापाराक लागून ताचेकडेन हजारांनीं-लाखांनीं रुपये जाल्ले. ह्या लाखांक भुल्लूसून कांय गोंयकार ताचे भोंवतणी एक जाल्ले आनी वचत थंय 'जसवंतभाई' 'जसवंतभाई' करताले.

हांव कवळेंच्यान फोंड्यां शिकूंक वतालें तेन्ना एक दीस हांवें जसवंतभाईक, आपली धाकटी गाडी सोडून हांव वतालें ते कार्रेंरींत म्हजे सरीं येवन म्हाका तेंकून बशिल्लो पळेल्लो. ताची खंय ती चालूच आशिल्ली. आपले गाडयेन सगले कडेन भोंवप आनी कार्रेंरीन कोण आसा तें पळोवप. बरी कोण दिश्टी पडली जाल्यार आपली गाडी सोडप आनी कार्रेंरींत येवन ते चलयेक वा बायलेक तेंकून बसप. आनी गाडयेक कार्रेंरी फाटल्यान यो म्हुण सांगप. हे भशेन तो गोयांत जायत्या घरांनीं पाविल्लो. कांय नुसतेकाची, कांय हेर बायलो हे भशेन ताणें जिखिल्ल्यो.

ताचो दामोदर हो एक इश्ट, दोगांचोय धंदो एक-बायलां सोदीत भोंवप. गोंयच्या खांची-कोनशांनीं ते हाका लागून पाविल्ले.

कांय दिसांनी कळ्ळें कि सदाबाबान खंयच्यान तरी वजन हाडून हें केस्तांव भायले भायर पालयल्लें. केस फुडें वचूंक दिली ना. आईक सदाबाबाल्या उपकारांत चिडुल्ले वरी जालें.

कांय म्हयन्या उपरांत एक दीस सदाबाब आमगेर पावलो. हांव

फोंड्यां गेल्लें. सद्दां सकाळीं वतालें आनी सांजेवेळां येतालें. थंय हांव शिकतालें. हांव घरांत नासतना सदाबाब खंय आमगेर पावलो.

आई ताच्या उपकारांत पयलींच चिड्डल्ली. तो दिसनाफुडें आईन म्हळें 'तुमच्या उपकारांत हांव सामकें चिड्डुल्लां...तुमचें रिणूय पावोवपाचें उल्लां...पुणून तें पावयतलें हांव...'

'शीः शीः त्याखातीर हाव येवंकूच ना. रीण कसलेंशे ? केन्नाय फारीक कर... नदू खंय आसा ?'

नदूची वासवूस करपाक हो हांगा आयला हें पळोवन आई शिटकावली 'तें भायर सल्लां, ताचेकडेन कितें काम आशिल्लें ?'

'काम तशें कांय न्हय. हावें आयकलां, तें अंदू मेट्रिकेक आसा. उपरांत तें कितें करतलें ?'

'तें मुम्बय वतलें म्हणटा. ताका दोतोरीण जावपाचें आसा.'

'दोतोरीण ?... हावें ताचे खातीर एक बरें काम पळेलां.. म्हयन्याक पांचशीं रुपया मेळटले...'

'कसलें काम ?' आईन विचाल्लें.

'पणजे एक लाखावीश आसा. ताका इंग्लीश बरी जाणा जाल्ली एक प्रायव्हेट सेक्रेटरी जाय...जायते अर्ज आयल्यात. मोठ्यामोठ्यांच्या वायलांनी लेगीत अर्ज केल्यात. म्हाका नदूची याद जाली. हावें ताका सांगलें, तुका हांव बरी सेक्रेटरी पळेतां. येन्ना कोणाक उतर दिवं नाका.' सदाबावान जाप दिली. आनी ताणें फुडें म्हळें 'म्हयन्याक पांचशीं सप् सप् कोणाक मेळनात... त्या भायर प्रायव्हेट सेक्रेटरी जालें जाल्यार जसवंतभाई वांगडा तें येवरोप, आफ्रिका बी सगलें पळोवन येतलें !'

जसवंतभाईचें नांव आयकना फुडें आइची तकली भणभणली. ती तापून विचारुंक लागली 'म्हणचे, तुमी म्हजे चलयेक एका छिनाळा

सुवादीन करूंक सोदतात !...'

सदाबाबान थंडसाणेन म्हळें, ' रमाकांत, बाबुसो हांचे परस तो जायतो बरो. '

आईक ताका गिळूं काय खावं अशें जालें. तिणें मोठ्यान ' सदाबाब ' म्हण एक किळांच माल्ली.

सदाबाब म्हणूंक लागलो—' तुका नाका जाल्यार नाका...हांवें तुज्या बऱ्याक सांगिल्लें. पुणून सोड. तूं जसवंतभाईचे पयशे केन्ना दितली ? '

' जसवंतभाईचे पयशे ?...'

' व्हय. ताचेच...तुवें दोन हजार व्हेल्ले ते ताचेच. हांव फियादोर रावलां...'

आई हरशीं शिकिल्ली. लेत्र कोणाचें कितें कात तिका समजूंक जाय आशिल्लें. पुणून ती घाळ उल्ली. सदाबाबान तिका आपले पयशे दिवंक नाशिल्ले. सदाबाब सरकारी येप्रेगाद आसून लेगीत जसवंतभाईचो व्यापार चलयतालो. जसवंतभाईचे पयशे ताचेकडेन घोळटाले. तांतले दिल्ले. आतां सगलें आइच्या ध्यानांत आयलें. तिका धुंवळ आयिल्ले वरी जालें. आनी ती वैतागून उलयली ' स म्हयन्यां मितर फारीक करतलें...म्हाका त्या हलकटाचे पयशे नाकात...'

' बरें आसा...स म्हयने हांव रावतां...उपरांत कितेंय जाल्यार मात हांव जबाबदार ना आंऽ... ' अशें सांगून तो गेलो.

हांव सांजेवेळां घरा परतलें तेन्ना आइचें तोंड म्हाका बाविल्लें दिसलें. तिच्या दोळ्यांतल्यान एका सारक्यो गंगा यमुना व्हांवंक लागिल्ल्यो. फाटल्या वर्सभरयाक ती अशी एकली एकसुरी रडटाली. विचाल्ल्यारूय कारण सांगनाशिल्ली. तिच्या काळजांत एक मोटें झूज चलिल्लें. त्या झुजांत ती केन्ना केन्ना हारताली आनी तिका रडूंक येतालें. त्रासांक अन्त आनी पार नाशिल्लो. अजून एकूय रीण फारीक जावंक नाशिल्लें. रिणां फारीक

कशीं जातलीं हेंय समजनाशिल्लें. बाबुशाचो पसरो बंद पडिल्लो. पापड लोणच्यान कांयच जायनाशिल्लें. शिवणेचेंय व्हडलें-शें चलनाशिल्लें. केन्ना केन्ना पेजेक लेगीत आमगेर तांदूळ नासतालो. आवडुभावशेच्या घोवान दिवाळें फुंकिल्लें आनी तो काडून गेल्लो. ताचोय आधार तुटिल्लो. उसगांवकारान व्हेल्ले पयशे बुडिल्ले. तिका हांवें एक दीस जनाप्यासरीं वचून बाबाचें जें कितें हकाचें आसा तें मागुंया म्हळें तेन्ना ती म्हजेर तापली. दोतोरक हांव बरयतां म्हळें जाल्यार तिणें म्हाका बाबाचो सोपूत घालो. खंयच कोणाचो आधार दिसनाशिल्लो. अशा वेळार तिच्या दोळ्यांतल्यान दुकां व्हांवंक लागतालीं.

पुणून आज हुंवार आयिल्ले वरी तीं व्हांवंक लागिल्लीं. हांवें कारण विचाल्लें तेन्ना केन्नाच कसलेंच कारण ना सांगपी तिणें म्हाका सदाबाबाकडेन घडिल्ली खबर सांगली. ती आयकून म्हजेंय काळीज रडूंक लागलें. खंय वतलीं ? कोणाचो आधार मेळटलो ! म्हाका कांयच कळनाशिल्लें. देवान कित्या खातीर ही आमची परीक्षा चलयल्या, कांयच समजेना जालें.

* * *

बारा

तीन म्हयने सुमार आई एका सारकी दीस-रात शिवणेच्या माकनार वसून काम करूंक लागली. पापड-लोगचींय खूब केलीं. घरखर्चांत कितली-शीच काटकसर केली. पुणून तीन म्हयन्यांनी जेन्ना एकूण जोड तिणें पळेली तेन्ना रिणाचो धावो वांटो लेगीत ती नाशिल्ली ! विठेमाचीच्या वेळार घटप्रभेक ती ज्या नित्शायान परिस्थिती आड झुजताली तशेच तरेन ती हे तीन म्हयने झुजिल्ली.

पुणून तीन म्हयन्यांनीं खर्शेली. तिणें मदीं मदीं सुस्कारे सोडचे आनी ' कशें जातलें ' हें एक वाक्य भौन भौन उच्चारचें. इल्ली इल्ली करून तिची नुराच कितें बदल्ले वरी दिसूंक लागली. ती चड-शी उलय लेगीत नाशिल्ली. दीसभर येवज येवज येवजुचें; माळयेर वचचें, सकयल देंवचें.

हांव मेट्रिकेची परीक्षा दिवंक वेळगांवां गेल्लें. थंयसून परतून आयलें तेन्ना आमी म्हाका विचित्र दिसली. कितलेशेच दीस जाल्ले, तिणें केंस लेगीत सारके ओळोवंक नाशिल्ले. अशा वेळार हांवें तिका म्हळें—

' तुका वायट दिसचें ना मू ?...हांव जसवंतभाईचे प्रायव्हेट सेक्रेटरिचें काम करतां...'

आई अजापान म्हजेकडेन पळोवंक लागली. उतरूच तिका फुटना जालें. हांव तिका म्हळें... 'आयकलें ?...तें काम तूं म्हणटा तशें वायट न्हय. सगल्या लाखाधिश्यांच्यो प्रायव्हेट सेक्रेटरी आसतात...आनी तशें कितेंय वायट आसत जाल्यार हांव तें काम सोडून येतलें...तुजो म्हजेर विस्वास ना ?'

तरी आसतना आईक हांव कितें म्हणटां तें आयकूंक आयलें ना शें म्हाका दिसलें. म्हण हांवें म्हळें... 'हांव कितें म्हणटा तें लक्षांत आयलें ?...हांव जसवंतभाईचें प्रायव्हेट सेक्रेटरीचें काम करतां...'

आइच्या दोळ्यांतल्यान दुकां व्हावंक लागलीं आनी ती म्हणूंक लागली— 'म्हणचे वागाचे धोर्लीत तूं आपूण जावन वतलें म्हणटा. ...ना, हांव तुका वचूंक दिवचें ना...तुका दोतोरीण जाल्लें पळोवपाची उमेद आशिछी. तीय तूं मातयेभरवण करूंक सोदता ?'...

आईक समजावपाक म्हाका दोन दीस लागले. अखेरेक तिणें म्हाका कांय अटी घाल्यो— 'ताच्या ऑफिसांत १० ते ५ मेरेनचो वेळ सोडून ताच्या वांगडा ऑफिसाभायर खंयच वचचें ना...तुजें मेज ताचे कविनींत आसचें ना....गोयां भायर तूं ताचे बरोबर खंयच वचचें ना...आनी वर्सा वयर तें काम करचें ना...तुजें मेदिसीन करपाक तुंवें एका वर्सान ही नोकरी सोडूंक जाय.'

हांव तशेंच उठलें आनी पणजे सदाबाबा सरां गेलें. सदाबाब म्हणूंक लागलो 'आतां आयलां ? तो जागो भरलो...तुळशीक हांवें म्हणिल्लें, व्हडल्या व्हडल्यांच्यो बायलो म्हाका घे, म्हाका घे म्हणटात. पुणून तें चड शाणें...शील म्हण कितें तरी घेवन वसलां ! आतां तें उछां ?... पोझिसांव, पयसो मेळटकूच कोणूच शिलाकडेन पळेनात...'

'म्हणचे !...' हांवें अजापान विचाल्लें.

‘ म्हणचे ? कांय न्हय....जग हें अशें...पुणून तें तूं सोड...तुका ती नोकरी मेळ्ळी ना जाल्यार तागेरूच दुसरी पळेतां...आज राव तूं हांगा...सांजे ताका मेळून विचारतां...’

हांव रावलें. सांजेवेळां सदाबाव आयलो आनी म्हणूंक लागलों ‘ ती नोकरी गेली...पुणून तुका थंयच दुसरी मेळटली...पगार मात १५० रुपया....पुणून काम बरें करशीत जाल्यार, एका वरसांत तुका वाढ मेळटली. प्रायव्हेट सेक्रेटरीय एकादलें जाशीत....ह्या लोकांक प्रायव्हेट सेक्रेटरी बदलुपाची संवय आसताफाल्यां तुजो ‘ इंटरव्ह्यू ’ थळा. धा वरांचेर ’...’

दुसऱ्या दिसाच्यान हांव नोकऱेक लागलें. जसवंतभाई म्हाका तसो छिनाळ-सो दिसलो ना. तो ऑफिसांत येतालो. पुणून म्हजेकडेन पळे लेगीत नाशिल्लो. म्हाका पत्रां फायलीक लावपाचें काम दिल्लें. रावतालें हांव सदाबावागेरूच. म्हज्या ऑफिसांत एक किरिस्तांव चली जसवंत-भाईची स्टेनो म्हण आशिल्ली. हांवें आनी तिणें एकठांय रावचें अशें आमी थारायल्लें. पुणून कूड मेळपाक आठ दीस आनीक लागपाचे आशिल्ले. ते मेरेन म्हाका सदाबावागेर रावचें पडलें.

एक दीस रातचो सदाबाव म्हाका कोणाची बायल कोणाकडेन पडिल्ली आसता, हालिंच्यो बायलो आपल्या घोवाचेर प्रेम करूनूय दुसऱ्यांचेरूय प्रेम कशो करतात, प्रेम करप हें कितलें सभावीक, पयलीं कोणाकडेनूय गेल्यार भुरगें जायत हो कसो भंय आसतालो, आतां तो भंय कसो उणो जाला, संततिनियमनाच्या साधनांक लागून पयलिंच्या सांकेतीक नितींत कसो फरक पडला, आई सारकी बायल त्रासांत कित्याक पडली, वेऱ्या-व्यवसाय आनी हे तरेच्या मेकळ्या प्रेमांत केदें व्हडलें अंतर आसा, वेऱ्याव्यवसाय ना करपाक मेकळें प्रेम होच कसो बरो उपाय...वी जायत्यो गजाली रुचीन म्हाका समजावन सांगूंक लागलो. हांव

भियेल्लेवरी जाल्लें पळोवन म्हणूंक लागलो ‘हांव केन्ना आंक्वार चलयांक फुसलायना...तूं भियेवं नाका...तूं हांगा सुरक्षीत आसा, पुणून जग खंयचे दिशेन चलता ते हांव तुका सांगतां...मेकळें प्रेम हे लग्न जाल्ले वायलेकडेनूच वरें करूं येता आनी लग्न जाल्ल्यो वायलोच मेकळ्या प्रेमाक बऱ्यो येतात. तांकां आपूण कितें करतां ते खबर आसता...तेन्ना तूं भियेवं नाका...’

म्हाका ‘भियेवं नाका’ म्हण दोन-तीन खेपो ताणें सांगलें खरें, पुणून हांव भियेलें. दुसऱ्या दिसा हांवें त्या स्टेनो सेलिनाक सांगलें ‘आमी वेगीन खंय तरी रावंक या. ना जाल्यार आमकां वागाच्या तोंडांत पडचें पडटलें.’ ते विचारूंक लागलें—‘कितें जालें?’

हांवें ताका सगली खबर सांगली. ते हांसले. म्हणूंक लागलें ‘तूं अजून भुरगें आला. तो सांगता तसोच संवसार चल्ला, आनी ताणेय म्हाका तसल्यो कितल्योशोच खबरो सांगल्यो. हांव त्याच दिसा सांजचें नोकरेची सोडचीठ दिवन घरा आयलें.

नोकरी सोडून आयलां हें पळोवन आईक दुबाव आयलो. कितेंय तरो जालां जातलें, हांवे म्हजें शील वगडायलें जातलें अशें तिका दिसलें. आनी ‘नागवलें मुंगो हांव?’ अशें तिणें भियेवन आंग काडून विचाल्लें. हांवें खरें तें सगलें सांगलें आनी ‘पगाख्य कमी...हांव फोंड्यां आल्मैद कॉलिजींत शिकोवंक रावल्यार लेगीत म्हाका तितले मेळटले’ असो तिका धीर दिलो. पुणून आइचे दोळे गरगर करून फिरिल्ले भशेन म्हाका दिसले. म्हणटा म्हणसर भळभळ करून ती रडूंक लागली आनी ‘हांवें तुका सांगिल्लेंच...तूं वागाचे घोळींत वता म्हण’ अशें म्हणून माळयेर गेली.

त्या दिसापासून आई आंग काडिल्लेवरी वागूंक लागली. एक दीस सांजचीं आमी दोगांय पडवेर बशिल्लीं आसतना आई अवचीत् उठली आनी ‘हो तो पळे आयलो जनाप्पा’ अशें आकांतून म्हणून माळयेर

धांवली. हांवें मुखार पळेलें, कोण नाशिल्लो. आइच्या फाटल्यान माळयेर धांवलें आनी ' खंय गे ! ओगीच तुका भास जाला जातलो ' म्हळें.

' ना गो पापया. हांवें म्हज्या दोळ्यांनीं ताका पळेला. खंयूय तरी लिपून रावला जातलो—'

हांवें रमाकांताक उलो केलो आनी जनाप्पाक पळोवंक ताका धाडलो. आनी हांव आईक घट वेंगांत घेवन बसलें.

' पापया हांगा कितें बसलां ? आडामो घाल. ' तिणें काकुळटेक येवन म्हाका सांगलें. तिका बरें दिसचें म्हण हांवें आडामो घालो. रमाकांतान येवन खंयचे कडेन कोण ना म्हण सांगलें. तरी आईक खरें दिसलें ना. तिचो आवरो उडिल्लो. त्या दिसा रातची ती न्हिदली ना. जनाप्पा खंयूय तरी लिपून रावला आनी रात जातकूच येतलो हो तिचो भंय सकाळ जायसर उल्लो.

दुसऱ्या दिसा सकाळीं ' आपणांक भासूच जाल्लो तो ' म्हणपाचें तिका पटलें. पुणून तेय रातीं ती अकस्मात उठली ' कोण तूं ? ... तूं आयलो ? ... लाग चळंक हांगचो ' ... अशें म्हणून सुंदऱ्याच्या आंगार धांवली. हांवें तिका घट्ट वेंग मारतकूच ती जागी जाली आनी ' आं... म्हाका सपन पडलें दिसता... न्हिदात तुमी ' अशें सांगून न्हिदली.

आइची ही अवस्ता पळोवन म्हाका कितें करचें समजना जालें. सुन्दऱ्यान शांतादुर्गेचो प्रसाद हाडलो. पुणून आईन तो मोखून मारलो. अखेरेक हांवें आइचो सोपूत मोडून बांकावारा दोतोराक सगली खबर बरोवन पत्र धाडलें.

त्याच दिसा दुर्दैवान सदाबाब आयलो. हांव नोकरी सोडून कित्याक गेलें हे जाणा जावंक आसुंये वा रिणाचो आईक उगडास करून दिवपा पसत आसुंये. ताचेर नदर पडनाफुडें ' हो पळे आयलो... हो थंयच लिपून राविल्लो ' अशें म्हणून आई माळयेर धांवली. वतना म्हाकाय

भरभरीत ओडून व्हेलें आनी माळयेवेल्यान ' जनावर तूं...लाग चल्लें. हांगासल्लो...' म्हणून ताका धांवडांवक लागली. म्हणटा म्हणसर तिका कितें येवजलें कोण जाणा. म्हाका माळयेर दवल्लें आनी माळयेच्या दाराक खिळी घाटून धव धव करून सकयल धांवली आनी ' लाग चल्लेंक हांगासल्लो...जनावर खंयचे कडलो...म्हाका फटयलें आनी आतां नळूक फटोवंक आयला ? ' म्हणून ताका तापोवंक लागली.

पुणून रोखडीच ती ताका वळखली आनी ' आं तुमी ? म्हाका म्हजो देर सो दिसलो ' अशें म्हणून परती माळयेर धांवत आयली.

सदाबाब समजलो आनी मोन्यांनी चल्लेंक लागलो.

काय दिसांनी दोतोर पावलो ! ताका ती वळखली आनी ' दत्ताऽ ' करून ती धांवत ताचेसरीं गेली आनी ताच्या वेगांत रावन भळभळ करून रडूंक लागली... ' तूं गेलो आनी तुज्या फाटल्यान म्हाका सगल्यांनीं नागयलें...' करून ताका आपली खबर सांगूंक लागली. आई एकदम वरी जाल्लेवरी म्हाका दिसली. ' नळू चल गो...कितल्या तेंपान आयला...च्या घेवन यो ' म्हणून म्हाका सांगून ती ताका ' खंय आशिल्लो तूं इतलें दीस ?...कित्याक म्हाका सोडून गेलो ? ' म्हणून विचारूंक लागली.

म्हणटा म्हणसर ती दोतोराचेर उसळली... ' तूं ? तूं...आयलो परतो ? लाग चल्लेंक हांगासल्लो...जनावर खंयचें, जनावर, म्हाका फटयलें... आतां नळूक फटोवंक आयला ?...लाग चल्लेंक...ना जाल्यार तुजे गोमटेक घांस मारतलें...' '

दोतोर लेंसान दोळे पुसूंक लागलो.

आईक आतां अल्यो संवसार जनाप्यामय दिसूंक लागिल्लो.

★ ★ ★